

TILLBAKABLICK PÅ JÄRNHANTERINGEN OCH BRUKETS FRAMVÄXT

Man vet att det sedan urminnes tid pågått en enkel form av järnframställning i Gästrikland. Det skedde i primitiva ugnar, s.k. "hedningabläster". Råvaran var sjö- eller myrsmalm. Även om de framställda kvantiteterna inte var stora, mätta med dagens mått, betydde de mycket för välståndsutvecklingen i bygden. Exporten, som i första hand skedde till Tyskland, betydde också mycket för landet.

Det som producerades kallades osmundjärn. En osmund var ett järnstycke eller en kort stång som vägde ca 2,8 hg. Osmundarna levererades i tråkaggar. Osmunden hade ett fast värde och gällde som valuta.

Redan på 1300-talet, under Magnus Erikssons regeringstid, kom man underfund om att man måste utnyttja naturtillgångarna i landet bättre. Magnus Eriksson lät därför inkalla tyska hantverkare, garparna (Garphyttan, Garpenberg). De lärde svenskarna att bygga en ny sorts hyttor, s.k. mulltimmerhyttor. Dessa tålde högre temperaturer och var effektivare än de primitiva ugnar som hittills använts. De lärde oss också att utnyttja vattendrivna bälgar eller trampbälgar. Genom att blåsa in luft i härdarna kunde man höja temperaturen och åstadkomma en bättre smältning.

Mulltimmerhyttorna möjliggjorde en avsevärd höjning av produktionen. Eftersom de fylldes på, (matades), uppifrån och tappades ur vid foten kunde "blåsningen" (smältningen) pågå oavbrutet. De primitiva ugnarna var mera tidsödande. De måste laddas om med ved och malm efter varje smälta.

Den nya metoden gjorde det också möjligt att använda bergsmalm vilket ökade intresset för Torsåkersbygden, där flera malmstreck gick i dagen. År 1354 utfärdade Magnus Eriksson privilegier som gav "rätt och stadga för bergsmännen uti Gestrike bergen". Detta innebar, anses det, ett stadfästande av en tidigare utbildad sedvanerätt enligt vilken särskilda lagar gällde för bergsmännen. De var t.ex. befriade från vissa pålagor som gällde bondebefolkningen och de behövde inte göra krigstjänst. I rättsligt avseende sorterade de under Bergstinget som hade egna lagregler och egen domsrätt.

Magnus Erikssons systerson, Albrecht av Mecklenburg, bekräftade 20 år senare att de som bygga och bo på Torsåkers berg i Gästrikland skall ha samma rätt, lag och privilegier som de på Norberg åtnjota enligt tidigare kungars brev.

Den nya tekniken och det ekonomiska stödet ledde på sina håll till en långsam omställning av järnhanteringen från osmundsmide till stångjärn. Men hanteringen bedrevs och skulle länge än komma att bedrivas, av en konservativ allmog som inte var så villig att lära sig något nytt. Osmundtillverkningen dröjde sig kvar och detta i sådan omfattning att Gustav Vasa, år 200 år efter Magnus Erikssons stadga, fann sig föranlåten att förhindra exporten av osmund.

På den Europeiska kontinenten hade man allmänt gått över till stångjärnsmide och osmundjärnet betraktades enbart som en råvara av vilken man smidde halvfabrikat i form av stångjärn. Gustav Vasas strävan var att öka förädlingsgraden här hemma för att förbättra landets exportinkomster.

TYSKSMIDE

För att påskynda moderniseringen inkallade också Gustav Vasa utländsk arbetskraft. Det var tyska smeder och tyska kolare. Kolarna var viktiga. Dittills hade man försökt smälta järnet med ved. Med detta bränsle lyckades man inte uppnå så hög temperatur att järnet blev rinnande. Man fick nöja sig med mjuka klumpar som man sedan bearbetade med hammare för att få ur slaggen. Med hjälp av träkol och blästerluft kunde man uppnå smälttemperatur.

De tyska smederna förde med sig en metod som kom att kallas "tysksmide". Den innebar att man i öppna härdar kunde förbereda smältan på ett bättre sätt och i större stycken innan den lades på städet. För att bearbeta dessa större ämnen krävdes större hamrar och det är nu som mumblings- och räckhamrarna kommer till.

Gustav Vasa lyckades emellertid inte att i någon avgörande grad påverka smidet. Så sent som 1616 var det som skatt erlagda stångjärnet bara 4 % av det erlagda osmundjärnet, trots att 1604 års riksdag förbjöd export av osmundjärn. För att ytterligare öka pressen på osmundjärnet infördes i början av 1600-talet de s.k. "järnvrakerierna". De inrättades i varje utskeppningshamn av betydelse – för Gästriklands del i Gävle. Deras uppgift var att registrera och kontrollera både osmundjärn och stångjärn. Det som inte dög "vräktes", vilket sannolikt betydde att forkarlarna fick ta hem det kasserade järnet igen.

JÄRNHANTERINGEN I HÖGBO

Från tiden före 1646 finns det inga skriftliga vittnesbörd om vad som försiggick i Högbo. Man kan emellertid förutsätta att ett primitivt smide pågick i enkla bondehamrar. Vad man vet är att tre av Högbos sexton bönder erlade mångdubbelt mer än sina grannar i skatt i samband med Älvsborgs lösen 1613. Man har anledning tro att dessa tre var bergsmän.

Första gången som smidet i Högbo kommun omnämns i skrift är i en inspektionsrapport, en "relation" som bergmästaren Hans Steffen upprättade 1646. I den meddelar han att i Högbo "uti en skön ström" fanns "1 Hamber medh 2 härdar, som Wardt an 1634 upbygdt på Nu grund." Tackjärnet till smidet togs från Gavelhyttan. För smidet och fångsten i ett kronan tillhörigt ålfiske med damm, erlade de smidande bönderna två skeppund stångjärn per år i skatt. Ett skeppund = 150 kg.

Anledningen till Steffens rapport var att det pågick en inventering av järnhanteringen i vårt land. Förbrukningen av skog i malmbrott, masugnar och hamrar var oroande stor. I malmbrotten användes fortfarande "tillmakningsmetoden" som innebar att man eldade mot berget, som sedan kylde ned med vatten, för att det skulle bli "skörat". Därefter hackade man loss den malmförande stenen ur det skörate berget.

BRUKSPATRONVERKAN VÄXER FRAM

Man ville ha klarlagt hur bestående skador på skogen skulle kunna undvikas och var nya anläggningar skulle kunna tillåtas. I detta syfte förbjöds nyanläggningar från 1636. Detta förbud hävdes 1649 då inventeringen var klar och därmed började en mycket stark expansion av järnhanteringen i vårt land. I moderna termer skulle vi kalla det strukturomvandling.

Nu handlade det inte längre om bergsmän och bönder. De nya metoderna och det ökade smidet både krävde och lockade kapital. Bortsett från en handfull utlänningar fanns det inga kapitalister i modern mening i Sverige. Däremot fanns det ett välbärgat ämbetsmannaskikt och det blev i stor

utsträckning detta som engagerade sig i järnhanteringens förnyelse i våra trakter. Den som skaffade sig de första privilegierna i Gysinge var t.ex. auditören och ordföranden i Trolldomskommissionen Peder Svensson Printz. Både ämbetsman och adelsman alltså.

Dessa nymornade pionjärer skaffade sig privilegier överallt där ett vattenhjul kunde få kraft och dessutom köpte de in sig i bondehamrarna om sådana möjligheter erbjöds. En utveckling mot "brukspatronverk" begynte och för Högbos vidkommande var de första intressenterna bergsmästaren Olov Larsson och befallningsmannen i Gästrikland Jacob Andersson Höök.

Den 24 oktober begärde Olov Larsson hos Bergskollegium att få anlägga "ett järnbruk i Högbo ström" och redan i november samma år utfärdades privilegiebrevet. Nästa steg från Olov Larsson var att han i mitten på 1660-talet anlade en masugn i Edsken och därifrån hämtade han sedan sitt tackjärn. Edskens masugn kom att tillhöra Högbo Bruk i 200 år. Det var ju också där som Göran Fredrik Göransson och hans medhjälpare lyckades lösa problemen med Bessemermetoden. Höök fortsatte att ta sitt tackjärn från Gavelhyttan.

De nya andelsägarna samsades till en början med de gamla brukarna, men undan för undan köpte de upp andelar och stod så småningom som ensamma ägare till både smidesrättigheter och anläggningar. Två av bergsmanshemmanen i Högbo behöll sina smidesrättigheter ända till mitten av 1800-talet. Det var "Abrams" (Abrahamssons) och Dunders.

Den förvandling som inletts i och med Olov Larssons inträde i verksamheten fortsatte, om än under nya ägare och brukets ställning som "brukspatronverk" befästes. Tysksmide infördes och "bruksfolk" anställdes. Redan på Larssons och Hööks tid redovisades ett tjugotal personer, varav 2 förmän, några smeder och deras husfolk.

En av ägarna gav sig också i kast med att bryta malm på Högboskogen. År 1684 uppges nämligen "Högbos grufwa på Högbo byns skatteägor först vara upptagen". Det var den numera igenlagda gruvan vid Gruvtorpet. Någon masugn byggdes dock inte utan den utvunna malmen smältes till tackjärn på annat håll.

Under senare delen av 1600-talet bytte bruket ägare vid flera tillfällen. Hela tiden tycks den mäktiga och penningkära "Nådig frun på Wij" i Ockelbo, Catharina Bröms ha funnits i kulisserna och 1689 blandar hon sig på allvar i Högbo Bruks öde. Inte direkt, men genom anhöriga. Där förekommer också hennes syster Elisabeth och biskop Carlsson i Västerås som var Nådig fruns make i andra giftet. Vilken av dem som än stod som ägare sköttes driften från Wij i Ockelbo.

1695 fastställdes Högbo Bruks smidesrättigheter till 1700 skeppund och det mantalsskrivna bruksfolket pendlar kring 45 personer.

På hösten 1736 övertogs bruket av översten och Cammarherren Hans Hierta och hans hustru friherrinnan Catharina född Cederström. Det var den första ägarfamiljen som bosatte sig på Högbo.

HÖGBO GRUVOR

Järnframställningen baserades sedan urminnes tid på sjö- och myrmalm. Omkring år 1000 hade Årsunda utvecklats till ett centrum för denna metod.

Vartefter som smältprocessen förbättrades började man använda bergmalmer och våra "bergslag" uppstod. De många gruvhålen i våra skogar är minnesmärken efter den jakt på malmförekomster som därmed inleddes.

Att berggrunden i Högbo är malmförande bekräftades vid den systematiska prospekteringen som genomfördes 1956, även om förekomsterna inte ansågs brytvärda med nutida krav. De gruvhål vi känner till bär vittnesbörd om att dessa förekomster var kända också i äldre tid.

Utöver Högbo gruva (vid Gruvtorpet) finns 2 gruvhål vid Svartviksstugan, 1 vid Milan och 1 nerefter golfbanan. Samtliga dessa är öppnade under 1800-talet. Det framgår bland annat av deras namn. En av Svartviksgruvorna kallas Bismark och den vid Milan Ånghammargruvan.

Den största av gruvorna är Högbo Grufwa och det är också den enda om vilken vi har några skriftliga besked. Den var så anseelig att den togs med i "Bergmästarrelationerna", dvs de rapporter som Bergmästaren upprättade över sitt bevakningsområde.

Följande uppgifter är hämtade ur dessa relationer:

1686 Högbo Grufwa, som först upptogs 1684 hade denna sommar ej blivit arbetad

1687 Grufwan först upptagen av assessor Thilas*, hade i anseende dertill, att tillräckelig malm sedan förra året war uppbruten, men ej blifwit arbetad, utan stod full av watn –Berget i grufwan beskriwes ganska löst och sköligt, så att der ej behöfwer brännas, utan blott lösbrytas.

*Enligt en annan uppgift öppnades gruvan av "Secreteraren" Johan Hogg.

1688 En hästkonst har blifwit uppsatt, för att undanholla det myckna watnet. 4 famnar iordrymning hade gots igenom, innan hällen träffades. – Malm strecket var 16 alnar långt och 12 al: bredt, stigande i Nord ost och Sydväst, men trycktes ihop ju längre man kommer ned, uti en triangel, är bredast i Sydvästra ändan, Synes ej blifwa varaktig och är mycket besvärad av watn.

1689 Uppbröts 500 lass malm, som användes vid Valbo och Edske masugnar, af god art och rik – 7 famn: djup och 6 famn: lång och 4 famn: bred. Malmen synes gå ut på alla, utom i östra ändan.

1694 Omnämns denna Malmgång strykande i Ost och Väst, vore mycket besvärad av vatn, som undanholles med pumpar, och kan därför svårligen arbetas. Den brytes endast av Högbo Bruk för Valbo och Edske masugnar, men lär för dess myckna vatn snart blifwa ödelagd.

Därefter nämns inte gruvan förrän 1715 "Biskopinnan" Chatarina Bröms, (Nådig Frun på Wij) tydligen gjorde ett nytt försök och lyckades bryta "1300 lass av god art". Gruvan bestod av två hål, det ena benämnt Nya och det andra Gamla gruvan.

1726 uppges att 2 200 lass blivit uppbrutna i de två gruvhålen och att "Assessorn i Bergs Collegium Benzelstjerna samt borgmästaren i orten hade här hollit en besightning".

Året därpå utvanns 1 800 lass och det uppges att: "Uti den så kallade Nya Grufvan, blef en karl ihjälslagen". 1730 är "Nya Grufvan 19 famnar (34 m) djup med 4 famnar (7 m) bred och 7 famnar (12,5 m) lång botn och den Gamla Grufvan 14 famnar (25 m) djup med 10 famnar (17 m) lång och 3 ½ famn (6 m) botn". Två nog så hiskeliga hål. I annat sammanhang uppges att det var finnar som utförde brytningen. Det talas om "finnarna som arbeta i Grufvan ifrån Jacobstad".

1755 upphörde brytningen för gott. Då var nya Gruvan 23 famnar djup (41 m). Gruvhålen fylldes igen under 1950-talet.

Gruvan hörde uppenbarligen inte till Högbo bruk. Den låg på "Högbo byns skatteägor" och hade inmutats av den dåvarande ägaren till Högbo bruk Johan Hogg. Bergslagsreglerna var emellertid sådana att om en gruva "lades öde" kunde en ny intressent muta in den. Det var precis vad som hände med Högbo Grufwa på 1750-talet. Den nye ägaren var en Inspektör Peter Bergquist från "Salberget" (Sala silvergruva). Sedemera flyttade han till Grönsinka bruk.

Mellan Bergquist och familjen Hierta kom en segdragen rättstvist att utspelas. Anledningen var att Bergquist hade problem med vattnet i gruvan. Efter samtycke från "Bönderna uti Öfre- och Östanbyar", men utan kontakt med Hans Hierta, började han förbereda anläggningen av en "stånggång" från "Tystströmmen" i Jädraån till gruvan. (En modell av en stånggång) finns att bese i Öfra Hammaren.) För att driva stånggången erfordrades ett vattenhjul och för att driva vattenhjulet krävdes en damm och det var den dammen som orsakade konflikten.

Tystströmmen (kallas numera felaktigt Tyskströmmen) ligger 400 m nedströms den punkt där Björnhålsvägen utgår från Vretvägen. Hierta befarade att en damm i det läget, vid vårfloed och häftiga regn, skulle orsaka sådant "bakvatten" att Nedre Hammarens vattenhjul skulle stanna. Han erinrade bland annat om att Bergmästaren 1720 av just det skälet utdömt "den då af Öfre- och Östanbygge Byamän tilernade qwarnbyggnaden derstädes".

Då Hierta "på intet sätt wil wara hinderlig uti hwad som sökes till almänhetens tienst", medgav han att dammen fick anläggas, på villkor dock att han på Bergquists bekostnad skulle få utriva den om de olägenheter han befarade skulle uppstå.

Detta var i maj 1753. I januari därpå dog Hans Hierta och efterlämnade bland annat detta problem till Caisa.

Snart visade det sig att Hiertas farhågor besannades. Före dammbygget hade Nedre Hammaren stått för bakvattnet 3 till 5 dagar i samband med vårfloeden, men nu uppgick stilleståndstiden till "fulla fem veckor". Upprepade besiktningar företogs. Vid en av dem deltog bland andra två hammarsmeder: Hammarsmedsälldermannen Lars Olsson Hammarklang och Hammarsmedsmästaren Christopher Christophersson som berättade "att uti hela theras tid wid Högbo Bruk, som utgiör i det minsta Femtio år, har aldrig Högbo Nedre Hammare stådt fär något bakwatn före sänings- eller Walborgsmässotiden då och då någon enda gång, fast ganska lång tid emellan som aldrig påstådt längre än tre, fyra eller högst fem dygn, då wattnet åter med hast fallit till thess nyttjande och hjälpeliga brukbarhet".

Med stöd av den mellan Hans Hierta och Bergquist träffade överenskommelsen och de vittnesbörd som framkommit vid besiktningarna stämde Caisa upphovsmannen Bergquist inför "Lagtima Bergstinget i Tårsåker" med krav på att dammbyggnaden skulle utrivas. Bergquist visade sig emellertid vara en förslagen herre och han lyckades på olika sätt fördröja processen.

Då vände sig Caisa resolut direkt till Landshövdingeämbetet och lyckades utverka dess medgivande att med hjälp av "Krono-Betienter" få verkställa utrivningen.

Ett senare försök från Bergquist att få henne fälld för detta i Bergstinget misslyckades.

FAMILJEN HERTA

Översten och kammarherren Hans Hierta och hans hustru friherrinnan Catharina (Caisa) Cederström var den första ägarfamiljen som bosatte sig på Högbo Bruk.

Hierta var en främmande fågel i dessa trakter. Han kom från en västgötsk officerssläkt som i flera generationer varit ryttmästare i Västgötska kavalleriet och ömsom tjänat danska och ömsom svenska kungen.

Som 17-åring tog han värvning i Karl XII.s armé vilket innebar att han – som det står i hävderna – jämte ”30 andra adelige ynglingar med en hoper recruter” transporterades direkt till krigsskådeplatsen i Polen.

Det var 1705 och redan i februari året därpå deltog han - redan befordrad till fältväbel vid Cronobergs Regemente – i slaget vid Fraustadt där general Rehnsköld med en styrka på 10 000 man besegrade den 23 000 man starka polsk-rysk-sachsiska armén. Hierta fick ”en blessure i högra låret af en musquetkula, hwilken han på samma ställe alt in til sin död qwarbehöll”. Som plåster på såret och förmodlingen också för visad duglighet avancerade han till fänrik.

Nästa gång han råkade illa ut var i slaget vid Holovzin, strax innanför den ryska gränsen, där han blev ”illa kväst av en kula i livet”.

Trots sina blesyrer överlevde han den fruktansvärda vintern 1708 – 1709 då 8 000 av den 44 000 man starka svenska armén frös ihjäl eller lemlästades av kölden. På sommaren 1709 mötte armén sitt öde i slaget utanför Poltava då 20 000 man tillfångatogs. En av dem var Hans Hierta. En annan var hans sysling Leonard Hierta.

Därefter följde den förnedrande defileringen inför tsar Peter i Moskva och en 13 år lång fångenskap i det inre av Ryssland. Först efter freden i Nystad 1721 kunde fångarna anträda den långa marschen hem och i maj 1722 kunde Hans Hierta och hans sysling åter beträda svensk mark. Av de 20 000 som tillfångatogs återvände bara 4 000.

Hans Hierta var, liksom de övriga återvändande fångarna, helt utblottad och det måste ha varit en stor överraskning för den nu 34-årige fänriken då han fann att den regerande monarken – Fredrik I – utnämnt honom till kammarherre vid hovet, ”kommandes han därwid intet at niuta någon lön” visserligen, men ändå. Tak över huvudet samt kläder och mat måste ju ha ingått. Förmodligen var det en släkting – Lars Hierta, vilken stod hovet nära – som lagt ett gott ord för honom.

Fem år efter hemkomsten, eller den 27 september 1727, gifte sig Hans Hierta med den 21-åriga friherrinnan Catharina Cederström och det är nu kompassen börjar peka häråt. Catharina var nämligen nära släkt med den mäktiga kvinna som kallades ”Nådig frun på Wij”, Catharina Bröms. Hon hade sin sätesgård på Wij bruk i Ockelbo och därifrån behärskade hon järnhanteringen i stora delar av Gästrikland och södra Hälsingland. Till henne stod Caisa i ett komplicerat släktförhållande. Dels var hon dotterdotter till Nådig frun, dels var hon sondotter till biskop Carlsson i Västerås. De två hade i sina andra äktenskap gift sig med varandra. Caisa kunde alltså kalla Nådig frun både mormor (genom blodsband) och farmor (genom ingifte).

Alltnog, så småningom flyttade Hans Hierta och Caisa upp till Ockelbo och 1734 upptar mantalslängden för Wij säteri bland andra ”Cammarherre Hans Hierta och dess fru”.

Året därpå avled emellertid Nådig frun och hennes egendomar övertogs av en av hennes söner. Familjen Hierta måste se sig om efter något nytt och det är nu som Hierta inträder som ägare till Högbo Bruk. Det gör han med stöd av den ”bördsrätt” som enligt tidens sed tillkom Hiertas äldste son – förmodligen också med stöd av arvet efter Nådig frun.

GAMLA HERRGÅRDEN

En av den nyblivne bruksherrens första åtgärder blev att påbörja uppförandet av en ståndsmässig bostad. En bruksgård där ägarna bott under sina korta besök ansågs helt otillräcklig.

Hela herrgårdsanläggningen följde, enligt Hans Beskow, ”den karolinska epokens fasta kompositionsschema”. Det gällde såväl själva boningshuset med flyglar och de axialt placerade prydnads- och nyttoträdgårdarna som de rätlinjigt placerade ekonomibyggnaderna.

Huvudbyggnaden var en envånings, knuttimrad byggnad med låga fönster, rödfärgad och med tjärade knutar. Taket var av säterityp och bidrog säkerligen till ett pampigt intryck. I anslutning till entrén uppfördes en ”frontespis” eller en stor förstugukvist som också den underströk byggnadens betydelse. Frontespisen försvann troligen då byggnaden i mitten av 1790-talet byggdes på till två våningar.

Gårdsplanen omramades av två flygelbyggnader uppförda i samma stil som huvudbyggnaden. Den norra inrymde kök och två boningsrum för pigor resp. drängar. Den södra fungerade som kontor med två boningsrum för bruksbetjänte och ett gästrum. De båda flygelbyggnaderna, av vilka endast grundmarkeringarna återstår, försvann på 1850-talet. Den ena flyttades till Sandviken, den andra uppges ha brunnit.

I anläggningen ingick också en prydnadsträdgård, en parterr, mellan herrgården och ån samt en frukträdgård från gårdsplanen och upp emot åsen. Frukträdgården markeras numera av de gamla aplarna och päronträden mellan gårdsplanen och parkeringen.

I den ursprungliga planlösningen gick förstugan rakt igenom huset, till en dörr som ledde ut mot prydnadsträdgården. Till höger om förstugan låg matsalen och två gästrum. Till vänster familjens boningsrum. Det rum vi idag kallar salongen var alltså uppdelat i två gästrum.

Huvudbyggnaden genomgick den första mer omfattande reparationen omedelbart efter Hans Hiertas död 1754. Caisa hade uppenbarligen tröttnat på den dystra karolinska inredningen. Hon lät riva ner de tunga listverken och satte upp smäckrare. Väggarna målades i ljusare färger, de öppna spisarna byttes ut mot kakelugnar i de rum där kravet på jämn värme var störst och innanfönster sattes in.

Därefter genomfördes två reparationer som var mer omfattande och som även berörde byggnadens exteriör. Den första av dem påbörjades 1762 och avsåg att tillskapa ytterligare utrymmen för husfolket. Den innebar att gavlarna timrades på till full rumshöjd varvid taket utformades enligt ”franskt manér”, d.v.s. att det utfördes brutet och med vindskupor för att släppa in dagsljuset. Flyglarna byggdes om på samma sätt och de tidigare rödfärgade byggnaderna målades ljusgula.

Sitt nuvarande utseende fick huvudbyggnaden efter Caisas död som inträffade 1791. Den ombyggnaden genomfördes 1795 i samband med att Caisas dotterson, Theodor Nordenadler d.y. gifte om sig med dottern till landshövdingen i Falun, Jacqueline af Nordin. Huset timrades då upp i fulla två våningar och försågs med valmat tak, fönstren förstorades och hela byggnaden, inklusive

den nyuppförda envåningsdelen som numer innehåller köket och Bergsmanssalen, reveterades och målades ljusgul. Byggnadens inre genomgick givetvis också omfattande reparationer. Det är nu som salongen och matsalen kommer till. Salongen genom att de två gästrummen slås ihop och matsalen genom att en del av den genomgående förstugan tas i anspråk.

Av den byggnad som uppfördes 1737 återstår således grundmuren och huvudbyggnadens nedre våning.

HIERTAS PÅ HÖGBO

År 1736 kunde alltså Hans Hierta skriva sig som ägare till Högbo bruk. Då bedrevs smidet på ”tyskt manér” både i öfra och Nedra hamrarna och smidet kunde pågå året runt tack vare det ”goda och jämna wattutflödet”. Bruket ägde också Edskens masugn i Hofors och därifrån hämtades huvuddelen av tackjärnet.

Som vanligt var sköttes bruket av en förvaltare. Enligt mantalslängden för 1739 uppgick bruksfolket till 43 personer med den för ett bruk vanliga yrkesfördelningen: bokhållare, mästerseder, mästervenner, kolare, bruksarbetare av olika slag, byggmästare, hantverkare, mjölnare, gårdsfogde, torpare, drängar och pigor. Smidesrättigheter uppgick till 1 700 skeppund årligen.

Trots att bruket inte var större krävde det säkerligen sin man och förmodligen var det en lycka för Hans Hierta att han under åren i Ockelbo fått tillfälle att lära sig en del om hur ett bruk drevs.

Först skulle masugnen i Edsken försörjas med malm och kol. Huvuddelen av malmen togs från Torsåkerstrakten men för att järnet skulle bli bra måste bestämda kvantiteter dalamalm blandas i. Kolet hämtades ur de omgivande skogarna. Efter smältningsprocessen skulle det färdiga tackjärnet fraktas till Högbo för att utsmidas till stångjärn. Också den processen krävde stora mängder kol som endera producerades av anställda kolare eller torpare på bruksskogen eller inköptes av självägande bönder som reste milor i egna skogar.

Därefter skulle stångjärnet transporteras till Gävle för kontroll i det s.k. ”järnvräkeriet”, en statlig institution som såg till att kvalitetskraven upprätthölls. Först därefter kunde stångjärnet överlämnas till ”förläggaren” för avsalu.

Alla dessa transporter kors och tvärs genom landskapet skedde förstås med häst och var en god inkomstkälla för traktens bönder, så god att det stundom påstods att de misskötte sina hemman.

Förbrukningen av träkol var som sagt stor och skogarna runt masugnar och hammarverk skattades hårt. Enligt en uppgift från Leufsta bruk gick det åt 96 hl träkol för att framställa 1 ton tackjärn. Ytterligare 50 hl förbrukades för att av tackjärnet framställa 1 ton ”väl verkade smältstycken”. (Ramnäs)

Strider mellan bruken om kolförsörjningen var också vanliga. Ju närmare man kunde hämta kolet desto billigare blev det förstås. 1749 var Hierta instämnd till Bergstinget av kapten P.J. Hårleman på Forsbacka som anklagade honom för att ha dragit till sig kolleveranser från några bönder i Västbyggeby och Bäcks byar i Valbo socken, vilka av ålder skulle ha kört sina kolryssar till Forsbacka. Hierta gick segrande ur den striden.

Hierta tycks som sagt ha skaffat sig goda insikter i järnhanteringen under den tid han och hans familj vistades i Ockelbo. Både bruksrörelsen och övriga verksamheter utvecklades gynnsamt.

De knapphändiga efterlämnade handlingarna ger inga tydliga besked om vad Hierta var för sorts människa. Det vore dock orimligt om inte hans påfrestande för att inte säga ohyggliga upplevelser i fält och under den långa fångenskapen satt sina spår.

Att han politiskt tillhörde hattpartiet vet vi med ledning av hans agitatoriska takmålning i barocksalen. Hattpartiet var utrikespolitiskt aggressivt och antiryskt och det är klart att för en människa med hans erfarenheter låg en sådan hållning nära till hands. Dessutom var nog hattpartiet en naturlig hemvist för dem som räknade sig till adeln. Hans uppfattning om Mösspartiet illustrerades på den ursprungliga målningen av en potta vid obeliskens fot bredvid vilken det låg en mössa med tofsen i kärlet. Att detta uttryck för Hiertas burleska humor verkligen funnits, har omvitnats av en av disponent Magnussons döttrar som med egna ögon uppgett sig ha sett mössan och kärlet före den restaurering som genomfördes 1920. Hon beklagar med rätta "att just denna symbol för striden mellan hatt- och mösspartierna är borta".

Att hans i så fall kärva humor motsvarades av en lika kärv stil i övrigt framgår kanske av bouppteckningens förhållandevis anspråkslösa poster som gäller möbler och husgeråd m.m. Möjligen finns ytterligare en bekräftelse i skraddare Erik Forsmans en räkning: "Ett par röda byxor wända för välborne kammarherren sielf".

Några böcker fanns inte omnämnda i bouppteckningen men musiken fanns representerad av ett valthorn och ett par pukor. Dessutom fanns det "13 st byssor bättre och sämre". En bekräftelse på att Hierta var mycket intresserad av jakt.

Den lyx som familjen Hierta förefaller att ha unnat sig var de av stockholmsmålaren Johan Nordman utförda 6 takmålningarna och stofttapeterna. Den i det sydöstra gästrummet med "guld botn".

En omständighet som kan vara värd att uppmärksamma av oss senare tiders barn var att fönsterglasen i byggnaden var enkla.

Tillsammans med att uppvärmningen uteslutande skedde med hjälp av öppna spisar innebar det att det torde ha varit ganska bistert vintertid. Hierta hade ju varit med om värre men man kan undra hur det var för Caisa och barnen. Och det var förstås inte bättre i smedstugorna.

Man får kanske inte förundra sig över att Caisa, så snart maken avlidit, satte in innanfönster och skaffade kakelugnar. Hon tyckte kanske att det var nog med de 17 bistra vintrar som gått sedan huset togs i bruk.

Sitt umgängesliv ägnade familjen Hierta i första hand åt släktingarna på trakten: brodern Per Hierta på Åsberg i Österfärnebo, Johan Uhr på Kungsgården och Sven Cederström på Wij i Ockelbo. Man arrangerade fester, träffades vid helger och högtidsdagar och man jagade tillsammans.

Så småningom gjorde sig Hans Hiertas blesyrer påmint. Han kände allt mer av den kula av "vilken han blivit illa kväst i livet". Kallbrand tillstötte och den 21 januari 1754 "blev han rörd av ett häftigt slag", förlorade medvetandet och den 27 januari insomnade han i stillhet. Ett sällsamt levnadsöde var fullbordat.

Caisa överlevde sin man i 37 år och dog först 1791. Hon visade sig ha gott påbrå från mormodern, Nådig frun på Wij, och skötte bruket med skicklighet och framgång.

Ett exempel på hennes handlingskraft var det sätt på vilket hon löste den växande familjens behov av bostadsutrymme. Först byggdes Gamla herrgårdens vindsutrymmen om, varigenom man vann "2ne Camrar på Winden jämte åtskillige större och mindre Contoir". Nästan samtidigt påbörjades också byggandet av det "Plaanska huset" där en ståndsmässig bostad ordnades för dottern

Charlotta Christina och hennes man, revisionssekreterare Daniel Plaan. Det Plaanska huset låg där Nya herrgården nu ligger och revs då den skulle byggas.

Men hennes liv förmörkades av många personliga sorger. Familjen hade tre söner: Hans II född 1728, Olof född 1731 och Bengt född 1740. Av dessa dog Olof då han var 19 år och Bengt då han var 29.

Hans II som Caisa säkert knutit stora förhoppningar till då det gällde brukets skötsel, dog då han var 51 år. Han var gift två gånger. I första äktenskapet fick familjen 6 barn som alla dog späda. I andra äktenskapet föddes 4 barn varav 1 dog tidigt. Då Hans II och hans andra hustru gick bort – hon tre år före honom – efterlämnade de alltså 3 föräldralösa barn.

På Högbo fanns då redan 6 faderlösa barn som tillhörde Caisas dotter Chatarina Margareta i hennes äktenskap med framlidne Theodor Nordenadler. Slutligen dog Caisas andra måg, Daniel Plaan, som var gift med dottern Charlotta Christina. Deras äktenskap var barnlöst. Efter Plaans död beboddes alltså Högbo herrgård av Caisa och hennes två döttrar – alla änkor – samt de 9 barnbarnen. Caisas tragiska öde fullbordades av att hennes äldsta dotter dog två år före Caisa själv.

1762 lät Caisa iordningsställa en gravkammare i Ovansjö kyrka dit också stoftet efter Hans Hierta flyttades. I kyrkan förvaras fortfarande några av familjens begravningsvapen.

BRUKSFOLKET

Fattigt folk lämnar sällan några spår efter sig. Det är inte med dem som med herremännen. Hans Hierta antecknades i adelskalendern redan vid sin födelse. Vi vet vad hans föräldrar och förfäder intill femte led hette och vad de sysslade med. Hans livslopp finns beskrivet i officiella handlingar och är sammanfattat i den likpredikan som hölls vid hans död. Vi vet var hans med släktens vapen markerade grav finns och vi känner till en del om hans efterlevande.

Fattiglappen, som var hans samtida, steg in i livet utan annat väsen än det han själv ställde till med och lämnade det jordiska utan åthävor.

Vi vet några namn. En besiktning av vattenståndet i Högboån nedanför Nedre Hammaren innehåller vittnesmål av "Hammarsmedsältermannen Lars Olsson Hammarklang och Hammarsmedsmästaren Christopher Christophersson. Året var 1755. En damm hade uppförts vid Tystströmmen och under vårfloden, som det året var ovanligt svår, hade dammen orsakat sådant "bakvatn" att vattenhjulet i Nedre Hammaren blivit stående "fulla fem veckor". De båda hammarsmederna berättade "at uti hela theras tid wid Högbo Bruk, som utgör i det minsta Femtio år, har aldrig Högbo Nedre Hammare stådt för något bakwatn före sänings- eller Walborgsmässotiden då och då någon enda gång, fast ganska lång tid emellan som aldrig påstådt längre än tre, fyra eller högst fem dygn, då wattnet åter med hast fallit till thess nyttjande och hjälpeliga brukbarhet".

1777 fanns följande smeder upptagna under ”Stångjärns Omkostnads Konto”:

Mästersmeder:
Anders Abrahamsson
Lars Larsson
Lars Hansson

Mästersvenner:
Anders Hansson
Jan Jansson
Hans Larsson

Hjälpsmeder:
Anders Andersson
Hans Hansson

Smeddräng:
Olof Andersson

Här fanns också upptagna ”Avlidne smeden Eric Wargs änka” och likaså ”Avlidne smeden Olof Jävlings änka”.

Smederna var brukets centralfigurer. Runt dem cirkulerade ett antal dagakarlar, kolare, byggmästare, murarmästare, körkarlar och annat folk som behövdes för verksamheten. Dessutom hustrur och barn, oftast många barn. Till bruket hörde också alla de som var sysselsatta med jorden, skogen och djuren. Jordbruksarbetare, skogsarbetare, körare och ladugårdsfolk. Dit hörde också de vars arbete det var att betjäna ”herrskapet”. Köksfolk, pigor, kuskar, drängar – vid behov upplädda till betjänter – bokhållare, informatörer för barnen m.fl.

Smederna städslades på kontrakt och säkerligen var det vanligast att sönerna fortsatte i fädrens yrke. Ett bevarat kontrakt berättar hur en bruksarbetare anställdes vid Edskens masugn:

”Emedan Friherrinnan och Öfwerstinnan Högvälborna fru Catharina Cederström har behagat antaga mig till Bruksarbetare wid Edske Masugn, samt tillåtit mig få bo uti de af min tilärnade Swärfaders Per Perssons nu för tiden innehafwande hus thersammastädes; förthen skull förbinder och Utfäster jag mig härigenom på thet kraftigaste at med all tro- och redlighet samt utan minsta gensägelse gå Bruket til handa uti alt thet arbete mig blifwer föresatt och emot den lön och betalning, som ibland de öfrige mina medarbetare gångbar är: Äfwen wid mina Swärföräldrars tilltagande ålder och årkeslöshet, föda them till döda dagar utom at med all Barnslig lydno och huldhet framgent gå dem tillhanda; och den skuld de efter sig lemna kunna, åtager jag mig jämwäl att till pricka betala. Men i then händelse jag uti någon måtto skulle fela uti förestående min förbindelse; så må nådige Fru Friherrinnan utan skonsmål och laga oppsägning afskaffa mig utur sitt försvar och ifrån Bruket samt för hwad jag wid et dylikt tilfälle kan wara skyldig taga sin förnögelse uti den ägendom jag kan innehafwa och wara ägare utaf, det ware sig i löst eller fast.

Högbo Bruk den 25 september 1758
Pehr (bomärke) Ohlsson

Förmodligen fick Ohlsson texten uppläst. Bomärket berättar om att han inte kunde läsa den själv.

En annan tidsbild berättar också den hur helt beroende bruksfolket kunde vara av ägaren. Den handlar om smeden Anders Mickelsson som satt sig i sådan skuld hos Hans Hierta att denne

ansett sig nödsakad att ta säkerhet i smedens knapphändiga bohag. Det är den 19 oktober 1745 då "Tolfmannen" Olof (bomärke) Eliesson och Joen (bomärke) Ohlsson i Öfre byn på Hiertas anmodan infann sig hos "gl: (gamle) smeden Anders Mickelsson på Högbo Bruk at uppteckna och värdera all dess lösa ägendom till säkerhet för den skuldsumma som hos Högbemälte Smeden häftar före hwilken ägendom befants som följer, neml: Silfr, 1 st Bägare oförgyld af drifwet arbete med knoppar under väger 13 1/5 lod (1,8 hg)" Sedan följer några tennföremål, Koppar bl.a. "Brännwinspanna med Hatt panna brukbar men hatten odugel:", Järn och Blecksaker: bl.a. "i st Järn gryta en fot afwridig men eljest brukbar om 10 Kannrum", Säng Kläder: bla. "1 st säckelbolster med fjäder gl:t, 1 st hufwudkudde, 2 st läreftslakan 1 fint a 7 och 1 gröfre a 4 D:r, 1 st gl: örngåt af tryckt läreft", Husgeråd: bl.a. "2 st Driks tunnor om 5 sårum hwardera, 5 st gl: trä talrikar a 4 öre" Creatur: "2 st ord:e Kor a 36 daler", Kiör Redskap bl.a. "1 st Kiärra med brukbara hiul och Järn Axul, 1 st långsläda med utnötta spänger".

Bouppteckningen som upptar ett femtiotal poster andas inte något välstånd. Den avslutas med texten: "Denna egendom som nu således värderad är och Smeden Anders Mickelsson tills vidare får nyttia, tilsades han med dess hustru, att hålla aldeles oskingrad så länge skulden icke till fullo wid bruket är betald, hwilket med namn och bomärke betygas af Högbo bruk ut supra".

Mickelsson som behandlades på detta kränkande sätt var född på bruket. Under hela sitt yrkesverksamma liv hade han arbetat i smedjan där han lärt yrket av sin far, mästerseden Mikael Andersson. Själv hade han lärt upp minst en av sina söner. Dessutom var han sedan mer än 40 år gift med smedsdottern Anna Ohlsdotter. Det år då bouppteckningen förrättades och familjen förlorade all sin egendom fyllde Mickelsson 65 år och hade ett år kvar att leva. Hans hustru överlevde honom i 22 år. Det kan ju hända att smeden Mickelsson inte var guds bästa barn, men det hörde inte till ovanligheterna att bruksägarna lät skuldkontot växa för att på så sätt binda arbetskraften. Något utrymme för barmhärtighet fanns tydligen inte.

Det rådde ett svårtolkat förhållande mellan smederna och bruksägarna. Å ena sidan var smederna helt självständiga i sitt arbete. Där uppträdde de som ett slags egna företagare och "arrenderade" sin arbetsplats på ungefär samma sätt som det påstås att vissa frisörer i dag arrenderar sina stolar. De avlönade sina medhjälpare och höll dem även med mat och husrum.

Deras arbete var som sagt ytterligt självständigt. Sedan de fått sig tilldelade ett kvantum tackjärn och ett till detta avpassat kvantum kol var arbetet deras. Om de av det tilldelade råmaterialet lyckades åstadkomma mer än den överenskomna mängden stångjärn var det järnet deras. Det kallades "överjärn". Det kunde de använda efter egen önskan.

Bruksherrarna, förvaltarna eller "bruksbetjante" kunde vanligen ingenting om själva smidesprocessen och den omgavs också – förmodligen medvetet – med en viss magi. Smedens arbete var ett utpräglat hantverk. Hans kunnande satt i ögats erfarenhet och händernas förmåga att hantera det tunga materialet.

En viktig del av smedens arbete var att "ställa härden" för att få ett bra både kvantitativt och kvalitativt produktionsresultat. Det gällde bl.a. att uppnå optimal effekt av blästerluften. Härden ställdes på söndagarna och varje smed hade sin metod. En smed vid Ramnäs bruk skulle alltid ha en knota av ett människoskelett under hällen för att smältan skulle bli bra.

Smed blev man heller inte utan vidare. Upplärningstiden var lång och lämpligheten prövades varje för varje steg. Först smedsdräng, därefter mästerseden och slutligen mästare. Barbro Bursell beskriver tågordningen på följande sätt:

”Den dräng som önskade bli mästersven skulle arbeta i samma smedja i tre år och under denna tid av mästaren lära sig att hushålla med kolen och att räcka ut stångjärn. Inför åldermannen och husbonden skulle han därefter kunna visa att han förstod sig på både smältning och räckning. Mästersvensprovet bestod i att han antingen tillverkade ett hylst (en del av en stångjärnshammare) eller utförde ett veckosmide på mästarens ställning.

Den mästersven som ville bli mästare förhöordes av åldermannen i husbondens närvaro om bl.a. härdens ställning, tackjärnets beskaffenhet och arbetsmetoderna vid järnframställningen. Som mästerprov tillverkade han en stångjärnshammare samt utförde ett veckosmide på egen ställning.

Mästersvens- och mästarbrev utfärdades av åldermännen och uppvisades för bergstingsrätten, varefter man erlade en avgift till ämbetslådan.”

”Ämbetslådan ” eller ”Hammarsmedslådan” som den också kallades var en slags understödskassa som fick sina medel, dels i form av avgifter från bruksägare och smeder, dels tillfördes bötesbelopp och straffavgifter av olika slag. Dit gick t.ex. de nedan omnämnda böterna som tre smeder vid Högbo fick betala för vräkt järn och 1776 betalade Caisa Cerderström enligt Sigfrid Björkström böter till kassan för förseelse mot smedjestadgans bestämmelser.

Ur Hammarsmedslådan betalades understöd till smeder som inte orkade arbeta längre eller drabbats av sjukdom eller olycka. Bidrag utgick också till smedsänkor och oförsörjda barn.

Mot bakgrund av sitt yrkeskunnande, sin i förhållande till det övriga bruksfolket relativt goda betalning och sin påtagliga självständighet hade smederna en högre status än övriga arbetare. Samtidigt stod de under sträng bevakning av bergmästaren som med hjälp av sin bergsfogde och bergevaldigern kontrollerade deras smide. Deras lydnadsförhållande till bruksägarna var också absolut och de kunde verkligen råka illa ut om de misslyckades med sitt smide.

Den 3 september 1746 förekom det på ordinarie Bergsting som hölls på ”Torsåkers Gästgifwaregård” ett mål mellan Hierta och tre av mästersmederna vid Högbo Bruk. Lars Larsson, Hans Ersson och Anders Abramsson var instämnda för att ha lämnat ifrån sig 20 skeppund 10 lispund stångjärn (ca 3,1 ton) som var så dåligt att det hade måst vräkas vid vågen i Gävle.

Bergsfogden krävde att smederna skulle fällas och ”at skadan måtte Cammarherren Wälborne Herr Hans Hierta ersättjas, jernet till omlagning lösgifwas och honom expenser till erkiänna”. Smederna försökte försvara sig med att städet varit felaktigt men Bergstinget var obevekligt: ”Ty pröfwar Bergs Tings Rätten skiäligt, that böra the Mästersmederna Lars Larsson, Lars Ersson och Anders Abramsson, för sådan straffbar owärdighet..... plickta med Tijo Dahl:er Silfwermynt hwarthera, såsom första gången för illa handterat stångjärn lagförde. I brist af Botum, (om de inte kunde betala) kommer hwar och en af them at avstraffas med Fyra par spö, thre slag af hwarthera.”

Bergstinget beslöt också att ”Lösgifwa” det vräkt järnet vilket ”Swaranderne på egen bekostnad, komma att förbättra och omlaga.” Dessutom skulle de ”ersättja Herr Cammarherren Hierta den skada, som honom härigenom kunnat hända”.

I och för sig hade inte Hierta behövt bergstingets dom för att tukta sina underlydande. Den rätten hade han i alla fall både då det gällde vuxna och minderåriga. Rätten att aga vuxna underlydande

ansågs vara självklar och upphävdes först 1858 även om den på många håll levde kvar 1800-talet ut. Husbondens rätt att aga minderåriga, med vilket menades pojkar under 18 och flickor under 16 år, levde kvar till 1920.

I en berättelse från 1892 "Bruksbokhållarens vardag" står följande att läsa:

"Vidare egde han (bruksbokhållare) rätt att till alla mål suppa en à två finkelsuppar, att till frukost äta en à två talrikar hafremjölsvälling och en sillbit med ett obegränsat antal potatisar, och därefter lite upprymd gräla och rappa på hvilken arbetare som helst, som han fann eller kunde påbörda något fel".

Man kan få intrycket att Hierta var en processglad herre som bevakade brukets och sina egna intressen inte bara mot underlydande utan också mot överheten, affärsförbindelserna, konkurrenterna och bönderna i Högbo byar. Bruksfolkets hölls dock i särskild tukt och herrans förmaning. En dag 1740 var han ute och spankulerade på sina ägor och fann att låset till en av hans lador var uppbrutet. Han kallade till sig två bönder som vittnen och en undersökning vidtog. Bönderna berättar: "Af tillfälle at Wälborne Herr Kammarherren Hierta förl: währ den 27 Martii war wid sitt hemman här i bygden, som han sielf brukar, kallade han oss till sig och wijste oss huru han dören på foderhuset, hwaruti fants råg- och korn halm, var olåst och upptagen, och som wij ei annat kunde finna än sådant skiedt med dyrkar, hwilket gaf Bem:te herre och oss anledning tro, det något foder blifwit borttagit, för hwilket hustru Karin Pehrsdotter, som bor i husen på hemmanet misstänktes; Så gingo wij i ett gammalt fähus, hvarest hon för sine Kreatur hade foder, och funno däribland både råg- och kornhalm: på tillfrågan sade hon i förstone sig fådt samma halm af Westanby boerne, men då halmen wid jämförandet befants wara af samma sort som Herr Kammarherrens, tillstod hon äntl: at hon fådt något lite halm af drängen Abrah: Abrahamsson Gedda. Qwantiteten af samma i hennes foderhus befintl: halm skattades till 4 mansbördor och Wärderades till 1 Dal: 16 öre Koppmt."

Det blev process, denna gång inför häradsrätten vid laga höstting med Ofvansjö, Torsåkers och Årsunda socknar uti Ofvansjö Tingsstuga den 13 oktober 1740.

Abr: Abrahamsson Gedda som ömsom kallas dräng och ömsom soldat medger att han "jämte sin medtjenare Hans Ersson" tagit ett par fång halm i Hiertas lada.

Rättsärendet kunde inte fullföljas vid detta ting eftersom den icke närvarande Ersson också måste höras, men höjdpunkten blev Bokhållare Ekmans förmaningstal till hustru Karin:

"Bokhållare Ekman (bruksbetjante på Högbo bruk) förehöllt hustru Karin huru många wälgjärningar Herr Kammar Herren henne bewist, under wäntan, att hon heldre efter fri skyldighet skulle se hemmanet till godo och hafwa wård om hwad ther wore, än hielpa till att förstöra och försnilla thet, och huru hon nu theremot icke allenast så eftertänkeligen försedt sig genom en sådan otrohet, utan och thet som ännu wärre är söker på allt sätt at uhrskulta sitt förseende och förtiga sanningen: förmanades henne derföre under många flera motiver at hafwa Gud för ögonen och bekiänna rent ut på sitt samwete alt hwad hon wet wid denna olofl: handel sig hafwa tilldragit, samt i synnerhet huru dören upkommit, med försäkran, at Herr Kammarherren, som härigenom intet annat söker, än at en sådan wanartig tjenste folcks och andras otrohet för then allmänna säkerhetens skull må blifwa uppenbar, hämnad och straffad, lærer henne i sådan händelse hedan efter icke heller förskiuta och bortdrifwa. Men hustru Karin gret och hade sig ynkel: med bedyrelse såsom tillförende, at hon ei wiste mehra härom att berätta än thet hon redan bekänt."

Allt detta för ett par fång halm!

I samma anda utfärdar Hans Hierta den 11 april 1747 följande kungörelse:

”Som man tid efter annan måste komma uti erfarenhet, huruledes, de häromkring Bruket boende hushåld, tagit sig den osed före, och af Kohlbädden hämta icke allenast brandar utan ock rena Kohl, af hwilket jag ei ringa skada lider; Fördenskull, och emedan de hit tils gifne förmaningar ei något godt hos dem will uträtta; ty har jag mig föranlåten funnit at härmedelst allmänneligen kundgjöra, at eho som hädanefter med, antingen Kohl eller brandar, ifrån Bädden olofligen tagne, beträdes, skall, utan vidare skonsmål wid wederbörligt Forum mig ansvarig wara, och därstädes omgälla hwad Lag och Kongl: Bergsordningen, om slika tillgrep förmår och innehålla.

STUGORNA

Bruksbostäderna på Högbo är inte samlade efter någon bruksgata. Uppe på åsen norr om Kyrkan är visserligen husen uppförda efter någon sorts plan men det är nog ingen djärv gissning att de husen inhyst andra än bruksarbetarna. Sannolikt har både de och husen på Tunet bebotts av dem som varit sysselsatta i jordbruket. Tjänstefolket bodde i herrgården och dess flyglar.

De egentliga bruksarbetarna bodde säkerligen i de oregelbundet utlagda stugorna mellan Mjölmarbostaden och Gruvstugan. Smederna behövde bo nära hamrarna. De arbetade i äldre tid sex timmar och vilade sex, dag ut och dag in, från söndag kväll till lördag kväll. Det handlade om minst 72 timmars arbetsvecka och arbetet var tungt. Vid vissa bruk – Gysinge t.ex. – låg smederna kvar i ett ”labbe” på arbetsplatsen. Hustrun eller barnen kom med mat. Förmodligen tvättade dom sig bara en gång i veckan.

Men i Högbo är det sannolikt att de smeder som arbetade i Nedra Hammaren bodde i de närmaste husen. De som arbetade i Öfra Hammaren bodde förmodligen i Gruvstugan. Då Gruvstugan restaurerades hittade man en tegelsten med årtal 1644. Eftersom man på den tiden återanvände material i en helt annan omfattning än nu, är det osäkert om man med ledning av detta enda fynd kan datera byggnaden. Förr kallades den för övrigt Tullgården eftersom forkarlar och andra resande från Ockelbo genom att erlægga en slant fick ta denna genväg som besparade dem ”halvannan fjärdingsväg” på vägen till och från Gävle. Genvägen gav för övrigt Hierta anledning att beklaga sig hos Landshövdingen:

”Ifrån Högbo Bruk går en väg till Landsvägen imellan Högbo gästgifwaregård och Beck, som utgör en ginväg af wiss Halfannan fjärdingsväg. Denna vägen nyttjas dels af Bruket dels af Högbo byar, dels ock ansenligen af Åckelbo församling med deras lass till Staden. Därföre har ock Åckelbo församling tillförne varit behjälperlig med denna wägens underhållande, hwarifrån de sig nu på en tid af öfwer 20 år undandragit; Men som Åckelbo församling ganska mycket med tunga lass fördärfwa wägen, då jag den flera resor både till sjelfwa wägen, som ock till broar med mera låtit upplaga, föranlåtes jag, at hos Herr Baron, Landshövdingen och Riddaren ödmjukeligen anhålla, at denna församling måtte påläggas att jemte Högbo Byamän bidraga till denna wägens förbättring och underhållande, emedan jag eljest skulle nödsakas att anhålla om förbud wid stadgat wite at ingen annan än de som tillika underhålla wägen måtte få densamma nyttja.” Det finns inga handlingar som visar hur detta ärende utvecklades. Det sannolika resultatet blev dock at de som använ ginvägen fick betala tull. Därav namnet: ”Tullgården.”

Som framgår av bouppteckningen hos smeden Mickelsson hade denne 2 kor. Det var han inte ensam om. På de flesta bruk levde man i en mellanform mellan naturhushållning och lönearbete. På flera bruk där byggnaderna uppförts i ett beständigare material än trä, Gysinge t.ex. finns de små ladugårdsutrymmena fortfarande kvar. I Högbo återstår bara grundstenarna av det som en gång förmodligen varit fähus. Ett annat minne är de många spåren efter mulbeten runt om bebyggelsen.

Vinterfoder fanns förmodligen med som en naturaförmån i anställningskontrakten. I varje fall gällde det den Byggmästare Per Hansson som anställdes av Cajsa Cederström den 30 mars 1756. I avtalet upptogs att "Så mycket slogar, som ungefärligen fordras för twänne Kohr, skall blifwa förbundet, samt tillstånd lemnas, der något tillfälle gifwes, för sig upprödja några små Wret- och Rödningslang..."

Bostäderna var små, vanligtvis ett enda rum. Smederna, som skulle hålla en eller två smedsdrängar med mat och husrum, tilldelades två rum.

Den viktigaste "tekniska" tillgången var spismuren med sin bakugn. Alla bakade sitt bröd själva. I första hand hämtades råvarorna till kosthålllet i bruksmagasinet men där fanns också annat som t.ex. snus, tobak och öl. Det finns för övrigt de som tror att Högbo bruk höll sig med egen tobaksodling. En lycka efter Silfverslingan kallas än i dag för "Tobaksvreten".

Bärskogen och de fiskrika sjöarna lämnade säkert sina bidrag till matbordet, kanske också en och annan snarad skogsfågel. Kringresande eller vandrande handelsmän besökte förstås bruket och kunde tillgodose de blygsamma behoven av tyger, nålar, tråd o dyl.

En gång om året, den 25 augusti, var det häst- och ostmarknad i Västanbyn. Uppgiften är hämtad ur "Geographia öfwer Sweriges Rijke" skriven av en assessor Eric Thuneld och tryckt 1762.

Förmodligen var det sommarens stora händelse både för bruksfolket och byborna. Det var nog inte bara häst- och oxskojare som samlades. I deras följe fanns säkerligen allsköns krämare som bjöd ut sina varor.

En eller annan gång skickade man nog också bud med någon forkarl eller vandrade själv till Gävle för att köpa något man behövde.

FÖRSTRÖELSE

Även om arbetstiden var lång och medlen knappa fanns det förstås utrymme för förströelse. Om också kyrkans inflytande var starkt och dess hållning till världsliga nöjen fördömande kunde den säkert inte hindra ungdomen från att roa sig. Herrskapet höll sig troligen på sin kant och umgicks med sina likar, men det förekom nog att de både understödde och deltog i de folkliga festerna. Det är för övrigt anmärkningsvärt så ofta medlemmar ur familjen Hierta, ävensom bruksbokhallaren, är kyrkobokförda som faddrar vid barndopen.

Midsommarhelgen var förstås den stora begivenheten men dessutom förekom Mickelmäss, Ersmäss, Larsmäss, Persmäss, Olsmäss, Britmäss och Andersmäss. Vid alla dessa tillfällen hade sockenspelmännen en viktig uppgift.

Hur det var med tillgången på spelmän i Högbo vid 1700-talets mitt vet vi inte, men den fiol som Jansas Arne Eriksson överlämnade till Högbo Bruk på midsommarafton 1958 kan vara från den tiden. Enligt Sigfrid Björkström köpte mästersedden Pehr Hammarberg denna redan då gamla fiol för ett Skeppund stångjärn 1834. Sonen Hans, vilken till gesällnamn antagit namnet Högblom, eftersom han kom från Högbo, övertog 16 år gammal fiolen och med den blev han Sockenspelman i Torsåker. Efter fadern fick han dock alltid heta "Hammarbergs Hans" (1818-1901). Sedan har den ägts av sonen, Spelman Johan Högblom (1856-1936), sonsonen, Spelman

Gunnar Höglom (1891-1974) och sondotternonen Riksspelman Jansas Arne Eriksson (1914-1978).

I 24 år tillhörde alltså instrumentet samma släkt av skickliga och bemärkta spelmän. Gunnar Höglom belönades 1957 med Gefle Dagblads kulturpris för sin forskargärning inom folkmusiken och Jansas Arne fick, förutom hederstitel Riksspelman, Gefleborgs Läns Sparbanks pokal för kulturgagnande verksamhet 1958.

Kanske fanns just den fiolen med både vid midsommar- och skördefester eller vid andra tillfällen då Högboungdomen roade sig. Om nu sämjän var så god att bondpojkar och bruksgrabbar kunde roa sig tillsammans. Det kan ifrågasättas.

GÖRAN FREDRIK GÖRANSSON

Den enskilda gestalt de flesta kommer att tänka på då Högbo Bruk nämns är Göran Fredrik Göransson. Han upplevs som en portalgestalt av sådant format att många uppfattar honom som både början och slutet på bruksepoken i Högbo. Detta är så mycket märkligare som den tid han verkade vid bruket var mycket kort och faktiskt slutade med att hamrarna tystnade och bruksdriften lades ner.

Men hans tid vid bruket var onekligen fylld av dramatik. Det som utspelades var att Göransson och hans medarbetare lyckades lösa de problem som var förbundna med den s.k. Bessemermetodens praktiska tillämpning. Det var en händelse som gav genljus över hela den då industrialiserade världen och innebar att man funnit en metod att framställa högkvalitativt stål i stora mängder. En av de viktigaste vinsterna var att man kom på hur man med stor exakthet skulle kunna fastställa stålets kvalitet då det var i smält tillstånd.

Metoden öppnade helt nya möjligheter att framställa både ”mjuka” och hårdbara stål i industriell skala. Innebörden av detta belystes bäst om man erinrar sig att efterfrågan på stål vid denna tidpunkt var i starkt stigande. Världens kommunikationsväsen genomgick en allt omfattande nydaningsprocess. Till sjöss genom att seglen ersatte med ångmaskiner och träskeppen av stålfartyg och till lands genom att hästtransporterna successivt ersattes av järnvägar. Allt detta krävde järn och stål i en dittills oämnad utsträckning, ett behov som fick sin lösning tack vare Göranssons envisa experimenterande vid den lilla masugnen i Edsken.

Göransson var ingen industriman och ännu mindre någon metallurg. Han var ledare för det ansedda grosshandelsföretaget Elfstrand & Co i Gävle och hela hans utbildning hade varit inriktad på att han skulle bli köpman.

Den Elfstrandska firman var ett vidlyftigt företag med många verksamhetsgrenar på sitt program. Utöver den sedvanliga kolonialvaruimporten och handeln med svenska råvaror och produkter ägnade man sig åt fartygsbyggnad och rederirörelse, man var delägare i ett spinneri och man ägnade sig åt fastighetsförvaltning och bankirörelse. Dessutom fungerade man som ”förläggare” för flera av de gästrikländska järnbruken. Denna förlagsverksamhet innebar att man köpte upp hela årsproduktioner samtidigt som man försåg bruksägarna med varor och penningkrediter.

Ett av de bruk som Elfstrands var förläggare för var Högbo. Denna förbindelse ledde 1856 till att firman inköpte bruket med tillhörande Edske masugn i Hofors. Göransson började ägna denna nya gren av företagets verksamhet allt större intresse.

Under den finansiella kris som kulminerade 1857, råkade också den Elfstrandska firman i svårigheter. Företaget försattes inte i konkurs, men ”ställdes under administration” som det hette, Göransson var fortfarande chef, men hade att samarbeta med en grupp intressenter.

GÖRANSSON OCH BESSEMERMETODEN

Göransson var ännu ung – 38 år – och han var uppenbarligen både konstruktivt och spekulativt lagd.

Under ett besök i England – ursprungligen avsett för att skaffa en ångmaskin till masugnen i Edsken – kom han i kontakt med uppfinnaren Henry Bessemer som just experimenterade med en ny metod att framställa götstål. Göransson var som sagt ingen metallurg. Hemma i Högbo framställde man fortfarande stångjärnet efter den gängse och förhållandevis primitiva tysksmidemetoden. Göransson tyckte sig förstå att Bessemers metod öppnade nya möjligheter att

framställa högkvalitativt stål i stora mängder. Trots den Elfstrandiska firmans besvärliga belägenhet, eller kanske det var i tron att ha funnit en väg ur den, köpte Göransson en femtedel av patenträtten för Norge och Sverige för 2 000 pund.

Inom administrationen pläderade han varmt för att den Elfstrandiska firman skulle avveckla de krisdrabbade verksamheterna och i stället ägna sig åt att utveckla järnbruksrörelsen. Starka intressen ville dock fortsätta de gamla verksamheterna men efter någon tvekan fick Göransson företagsledningen med sig så långt att han kunde börja experimentera med Bessemermetoden. Experimenten inleddes vid Edskens masugn under senhösten 1857.

Det var inte första gången som ett svenskt företag försökte sig på den uppgiften. Dessförinnan hade man under en kortare tid laborerat med samma sak i Dormsjö men givit upp. På begäran av Bessemer deltog för övrigt den ingenjör som lett experimenten i Dormsjö samt två engelska tekniker vid försöken i Edsken.

Uppgiften visade sig svårare än väntat och det har sagts att om Göransson vetat vad han höll på med skulle också han ha givit upp. På inrådan av Bessemer uppfördes en stjälpugn men de positiva resultaten uteblev. Både de engelska teknikerna och Dormsjöingenjören lämnade Edsken men Göransson trodde blint på metoden och fortsatte på egen hand och med eget folk. Stjälpugnen revs ut och en fast ugn liknande den som enligt uppgift använts vid Bessemers laboratorieexperiment uppfördes. Ett första smidesprov utfördes i Nedra hammaren i januari 1858. Det misslyckades emellertid och försöken fortsatte utan framgång under hela första halvåret.

De Elfstrandiska tillgångarna var snart uttömda liksom de penningtillskott Göransson lyckades uppbringa i vänkretsen men projektet räddades tills vidare av ett bidrag på 50 000 rdr från Jernkontoret, som med denna åtgärd visade sitt intresse för försöken. En annan viktig supporter var professor Eggertz, dåvarande chefen för Bergsskolan i Falun. Eljest kände sig Göransson alltmer isolerad och omgiven av olyckskorpar. Experimenten upplevdes givetvis också som ett hot av hans konkurrenter som ogärna såg att han lyckades.

Experimenten fortsatte och bidraget från Jernkontoret krympte. Metodens princip var att minska tackjärnets kolhalt genom att blåsa en luftström genom den flytande massan. Problemet gällde, vilket lätt kan sägas efteråt, att finna den rätta balansen mellan mängden luft och det tryck med vilket det blåstes genom smältan.

Försöken upptogs naturligtvis Göranssons tankar både dag och natt och enligt traditionen vaknade han en natt, satte sig upp i sängen och ropade ”mer luft”, så satt han orörlig några minuter och lade sig så lugnt ner och somnade. Hans förskräckta hustru Betty for upp i tron att han höll på att kvävas men då han somnade om gjorde hon sammanledes.

Morgonen därpå åkte Göransson upp till Edsken och man började bygga om ugnen ännu en gång för att öka luftmängden. Göransson var medveten om att detta var det sista försöket och då ugnen äntligen var klar beordrade han att blåsningen omedelbart skulle genomföras. Oturligt nog för Göransson visade sig detta vara en söndag, söndagen den 18 juli 1858, Fredriksdagen, dvs Göranssons egen födelsedag. Den var omgiven med familjetraditioner och Göransson fann sig slutligen nödsakad att stanna hemma på Högbo trots det spännande som skedde vid Edsken.

Man kan förstå att han hade svårt att hålla tankarna samlade vid det som försiggick runt omkring honom och ju längre dagen led ju högre steg spänningen inom honom. Mot kvällen kom beskedet. Det var ett telegram som anlände till stationen i Jädran. Vi citerar ur Kjerstin Göransson Ljungmans bok ”Konsuln”:

”Längst ner i allén syntes ett litet dammoln, som hastigt närmade sig, en liten tröttsprungen barfotalasse med ett hopviket, tillskrynklad papper i sin svettiga hand framträdde allt tydligare ur molnet. Flämtande skyndade han fram till konsuln.

En telegrafdepesch! Ivrigt öppnade Fredrik Göransson den med händer, som darrade av spänning:

- Betty, Betty ropade han och i nästa ögonblick grep han sin hustru om livet med båda händerna och svingade henne högt i luften. ”Stålblåsningen väl lyckad.” Vad säger du nu! Hade jag inte rätt min lilla stålfjäder, hade jag inte rätt!”

Den följande veckan ägnades åt att göra ytterligare prov och söndagen därpå återvände Göransson till Högbo med de första provgöten i vagnen. Han bådade upp ”Rättar-Calle”, en sextonårig yngling, senare i tjänst hos Sandvikens Jernverk och då känd som ”verkmästarn”, samt mästersedmen Lindholm som omedelbart drog på vällugnen. Nu var smedjan full av folk, både unga och gamla, och de fick bevittna hur de tre runt hammaren, Göransson, smeden och rättarCalle, genomförde det första lyckade smidesprovet.

Prov från de lyckade blåsningarna sändes omedelbart till Bessemer i England och Göransson själv reste med ytterligare prover i bagaget till Tyskland och England. Instrumentmakare i Hamburg fann det svenska stålet fullt jämförbart med det bästa engelska, och bättre betyg kunde det inte få. Prover i England och Frankrike gav samma goda resultat.

BOLAGSBILDNINGEN

Göransson som länge insett metodens kommersiella möjligheter välvde redan stora planer då det gällde Bessemermetodens exploatering. Det han såg framför sig var ett svensk-engelskt aktiebolag av en storleksordning som icke tidigare skådats i Sverige. I ett första utkast till bolagsordning kallades det Storsjö Aktie Bolag vilket ger en anvisning om var Göransson redan då tänkte sig att bygga de nya anläggningarna och i den lokaliseringen spelade självfallet den nyligen framdragna järnvägen en avgörande roll.

I den bolagsordning som fastställdes av Kungl. Maj:t den 31 januari 1862 hade namnet ändrats till Högbo Stål & Jernverks Aktie Bolag.

Det nya bolaget tvingades att starta under betydligt sämre förutsättningar än Göransson hoppats. Engelsmännens intresse visade sig vara mindre än man från början tänkt sig och bolaget fick starta med ett aktiekapital på 200 000 pund i stället för planerade 450 000 pund. Av dessa 200 000 pund utgjordes två tredjedelar av de kapitalfattiga svenska intressenternas insatser som i första hand bestod av deras bruksanläggningar.

Det engelska kapitalet satsades av en enda man, en gammal vän till Göransson, också han svensk, men med sin verksamhet förlagd till England. Han hette Pontus Kleman och var för övrigt den som på sin tid sammanförde Göransson med Bessemer.

HÖGBO STÅL & JERNVERKS AKTIEBOLAG

På våren 1862 kunde så anläggningsarbetena börja och de inleddes med den spektakulära kanalgrävningen. Medan isen ännu låg hämtades stenar för grundläggningen av verkstadsbyggnaden ute på öarna i Storsjön och så snart tjälen släppt påbörjades byggnadsarbetena.

Det var en imponerande byggnad som skulle uppföras – omkring 1000 m² och med ett längsta mått av ca 55 meter. Den skulle bl.a. inrymma en metallurgisk del med rostugn, masugn och två bessemerkonvertrar. I verkstadsdelen bereddes utrymme för bl.a. ett utrymmeskrävande

tyresvalsverk (för tillverkning av hjulringar till järnvägsvagnar), 3 ånghammare, varav en på 15 ton (den står nu i kontorsparken och ingår i stadsvapnet), finvalsverk, 2 knipphammare, 9 vällugnar, 4 ångmaskiner och 10 ångpannor mm mm. Till detta kom i fristående byggnader tegelbruk, kolhus, snickarverkstad, materialbodar mm. Dessutom skulle den stundom 300 man starka arbetsstyrkan ha någonstans att bo och i den mån de inte kunde få tak över huvudet hos ortsbefolkningen blev det ofta nog så provisoriskt, i sämsta fall i jordkulor.

Bygget var en kapplöpning med tiden. Det gällde att så snabbt som möjligt få avkastning på det nedlagda kapitalet och så långt arbetstakten kunde påverkas av den lokala ledningen bedrevs byggnadsarbetena med stor energi. Säkert spelade Göranssons ständiga närvaro härvidlag en avgörande roll. Redan vid årsskiftet 62-63 var byggnaden klar och installationsarbetena i full gång. De fördröjdes emellertid av krånglande leveranser av det komplicerade maskineriet och först under andra halvåret 1863 kom driften haltande igång med försenade leveranser som följd.

Den första gången som Högbostålet visades upp för offentligheten var vid Stockholmsutställningen 1866 men då befann sig företaget redan i djupa ekonomiska svårigheter och den 19 mars samma år stoppades driften. Konkursen betraktades som något av en nationell katastrof och skuldsumman uppgick till det för dåtiden enorma beloppet 10 till 11 miljoner riksdaler.

Men lyckan stod ännu en gång Göransson bi och vid den auktion som till slut genomfördes den 12 maj 1868 ropades företaget in av intressen som fortfarande hade förtroende för hans förmåga. Från denna auktion återberättas följande händelseförlopp av Kjerstin Göransson-Ljungman:

Det låg spänning i luften. ”Gefle-Dala Hypoteksförening hade stora in-teckningar att bevaka, men konkurrerande företag väntades bjuda över den summa hypoteksföreningen kunde väntas gå till. Däremot skulle alla möjligheter för Göransson att i någon form förvärva Sandviken ointetgjorts. Från hypoteksföreningen skulle de däremot kunna förvärva bruket, om erforderligt kapital kunde anskaffas. Vid auktionen, som var mycket livligt besökt, hade hypoteksföreningen ett ombud för att bevaka dess intressen och dessutom var konsulns svåger, Wilhelm Elfbrink, vilken var dess (hypoteksföreningens) verkställande ledamot, närvarande. Nu var det som slumpen plötsligt ingrep till Göranssonernas förmån. Hypoteksföreningens ombud råkade vara mycket liten till växten och när utbudet gjordes lyckades inte Elfbrink få syn på honom, förskräckt trodde han sig då ensam representera hypoteksföreningens intressen och gjorde en hastig kalkyl över storleken på det belopp till vilken han måste bevaka dess intressen. I ivern råkade han därvid begå ett misstag och avgav ett anbud, som med 100 000 riksdaler översteg de beviljade lånen, och som också låg högre än de konkurrerande intressenas ombud hade befogenhet att gå. Så föll klubban och de tre bruken (Högbo, Edsken och Sandviken) var försålda till Gefle-Dala hypoteksförening för en summa av 390 000 riksdaler”.

Vid en rekonstruktion som följde lyckades den nu 49-årige och fortfarande kraftfulle Göransson uppbringa det kapital som erfordrades för att förvärva Sandviken. Då han befann sig i personlig konkurs efter det havererade Elfstrandiska företaget vägrade han att inträda ens som styrelseledamot, än mindre som verkställande direktör i det nya bolaget. Den posten tillföll i stället hans äldste son Henrik. I själva verket var det dock Göran Fredrik Göransson som svarade för driften. Henrik representerade företaget utåt och byggde med stor skicklighet upp den stora försäljningsorganisation som än i dag är dess styrka.

I samband med rekonstruktionen bytte företaget namn. Högbo Stål & Jernverks Aktiebolag blev Sandvikens Jernverks AB. Högbo Bruk övertogs av August Lundeberg på Forsbacka. Efter att i 200 år ha hört ihop med Högbo Bruk övergick Edskens masugn till Klosters Bruksegare i Dalarna.

Göran Fredrik Göransson fick uppbära mycken ära för sitt sega arbete med Bessemerprocessen. Året före Högbo Stål & Jernverks AB:s konkurs tilldelades han av Bruks societeten Jernkontorets stora medalj i guld ”för det utomordentliga nit och den ovanliga ihärdighet, hvarmed han befordrat den Bessemerska jern- och stålberedningsmetodens genomförande och utveckling här i Riket, och som tillvunnit honom rättvist erkännande äfven utom fäderneslandet.”

Utöver övriga utmärkelser blev han 1898 ledamot av Kungl. Vetenskapsakademien. Strax före sin bortgång kallades han dessutom till filosofie hedersdoktor vid Uppsala universitet.

HERRGÅRDEN RESTAURERAS

Då Sandvikens kommun år 1945 övertog Högbo Bruk var Gamla herrgården mycket nergången. Dels hade den stått mer eller mindre obebyggd i över 80 år, dels hade den använts på ett ovarsamt sätt. En tid användes den enligt uppgift som spannmålslager och under andra världskriget fungerade den som militärförläggning. Tillståndet var sådant att det egentligen inte fanns några seriösa planer på att behandla den som en kulturhistorisk klenod. Ett utvårdshus kanske, trodde man.

Herrgården betraktades ändock som den utan jämförelse viktigaste byggnaden på bruket och det rådde ingen tvekan om att den skulle restaureras. Denna restaurering som påbörjades 1956 bjöd emellertid på sådana överraskningar att målsättningen ändrades.

Då byggnaden övertogs var den helt ”naken”. Med undantag av takmålningen i barocksalen var det ingenting som påminde om dess långa historia. Inga inredningsdetaljer, inga möbler eller andra inventarier. Men så snart hantverkarna började förbereda en ”normal” rustning visade det sig att det bakom bågnade tapeter och trasiga papptak, under golv och övermålade kakelugnar, fanns sådana rariteter att en kulturhistorisk inriktning på restaureringen var nödvändig.

FÖRSTUGAN

Bland det första som upptäcktes var takmålningarna. Man visste med ledning av gamla räkenskaper att stockholmsmålaren Johan Nordman fått betalt för sex takmålningar. Utöver takmålningen i barocksalen återfanns 3, två övermålade på den plats där Nordman målat dem och en i form av lösa bräder i salongens och matsalens tak.

Denna vackra takmålning återfinns nu i förstugans tak. Taklisten i förstugan är den enda ursprungliga som bevarats. I förstugan finns också ett golvur av Stjersundstyp daterat 1766.

BAROCKSALEN

Förutsättningarna för restaureringsarbetet var sådana att man inte ansåg sig kunna återställa husets inre i en enhetlig stil.

Det rum som innehåller typiska karolinska stilideal är barocksalen. Det praktfulla taket påträffades och konserverades 1920. Taklisten är en kopia av den originallist som finns i förstugan. Stofttapeten är nytillverkad efter ett original daterat 1740.

Kakelugnen sattes troligen vid den restaurering som genomfördes 1796. Tidigare värmdes rummet upp med hjälp av en öppen spis, murad på en fot av trä med snidade lejonfötter.

Två av stolarna är original. De, liksom de nytillverkade stolarna, är klädda med ”grön plys” i enlighet med en uppgift i Hiertas bouppteckning.

Kungaporträtten är från Hans Hiertas tid och omfattar 2/3 av Vasaätten. De är målade av Lorens Pasch d.ä. Ursprungligen var det 13 porträtt – enligt räkenskaperna tillverkade soldaten Erik Björn ”26 Krokare till Contrefait” – och i bouppteckningen efter Hans Hierta omnämns ”13 Kongl. Contrefaits med förgyllda Ramar”. 1804 donerades 12 till kyrkan som återlämnade 8 av dem som deposition 1957. Kyrkan behöll 4 och de är placerade på väggen under läktaren.

Ytterligare en klenod hänger sannolikt kvar i kyrkan. Det är den magnifika, kronförsedda kristallampa som sitter i kyrkans mittgång. Den antas från början ha suttit i barocksalens tak.

Porträttens ursprung är oklart. En uppfattning är att Hans Hierta beställde dem, en annan att de är ett arv efter Caisas far, riksrådet Olof Cederström. Porträtten föreställer Karl XII, Kristina, Sigismund, Karl X Gustav, Johan III, Erik XIV, Ulrika Eleonora d.y. samt Fredrik I. De porträtt som kyrkan behållit föreställer Gustav Vasa, Karl IX, Gustav II Adolf och Karl XI.

Takmålningen är barocksalens intressantaste inslag, dels genom sin dekorativa utbredning som fångar in hela taket, dels genom centralmotivet med sin tydliga och lite naiva politiska anspelning. Bordet med insignierna för adel, präster, borgare och bönder torde ha varit vanliga motiv, men obeliskan med hatten som bekransas och signas av en änglaarm som sticker fram ur ett moln hör nog till ovanligheterna. Ännu ovanligare var nog den potta som på den ursprungliga målningen stod vid obeliskens fot, bredvid vilken det låg en mössa med tofsen i kärlet.

Om man jämför centralmotivet med den klass som målningen i övrigt har, får man kanske en känsla av att Johan Nordman utfört detta tydliga beställningsarbete utan någon större entusiasm. I takmålningen återfinns också familjerna Hiertas och Cederströms vapen.

Lampetterna i Barocksalen, Caisas sovrum och Frökens kammare med sina delade spegelglas inköptes 1957, efter samråd med konservatorn Sven Dalén, som ledde restaureringsarbetena.

SALONGEN

Salongen och matsalen präglas av de stilideal som var förhärskande vid sekelskiftet 1700 – 1800. Färgerna på väggar och möbler är hållna i ljus ton och golvet rutmönster imiterar ljus och mörk marmor. Det blonda intrycket i salongen förstärks av Mariebergskakelugnens blå dekor. Före restaureringen stod denna kakelugn i pigkammaren d.v.s. Bergsmanssalen.

Den förnämsta prydnaden i Salongen är de båda väggfälten – inklusive speglarna med överstycken – mellan långväggens fönster. Dessa dekorationer, liksom herrgårdens övriga sengustavianska dekorer är utförda av en hantverkare från Falun, Nils Asplind. Han hade utfört liknande målningsarbeten i residenset i Falun samt Forsbacka herrgård, där han varit anställd av landshövdingen af Nordin, d.v.s. far till den Jacqueline som skulle bli husfru på Högbo. Det var ju för henne och Caisas dotterson, Theodor Nordenadler d.y. som huset rustades.

Övrig dekor i salongen som utförts av Asplind är blomsterslingorna ovanför dörrarna och taklisten med sina akantusblad. Det anses att Asplind under arbetet med residenset i Falun stod under ledning av professorn vid Konstakademien Louis Masreliez, som bl.a. inrett Haga slott, och att af Nordin ordnat det på samma sätt vid inredningen av Högbo herrgård.

Det kan finnas ytterligare en anledning till Masreliez intresse för Högbo. Enligt Herbert Witte var byggmästaren för Haga, slottsarkitekten Sebastian af Uhr, bördig från Gästrikland och släkt med Hans Hierta.

Sittmöblerna i salongen är utförda efter modell signerad J. Malmsten, mästare i Stockholm 1780. De fällbara mahognyborden och de förgyllda spegelborden med kalkstensskivor är likaså

nyttillverkade efter äldre förlagor. Byrån är från 1700-talets slut, tillverkad av furu och fanerad med alrot. De två vackra kristallkronorna anses vara från sekelskiftet 1700 – 1800. Själva kristallerna uppges vara s.k. klumpkristaller.

De två porträtten ovanför sittgruppen föreställer Hans och Catharina Hierta. Båda är kopior utförda av Valbokonsnären Nils Söderberg på 50-talet. Samme konstnär har också utfört den kopia av Karl XII som hänger bredvid kakelugnen. Enligt Herbert Witte målades originalet av den tyska konstnären David Schwartz 1705 då den svenska hären låg i vinterkvarter i Brandenburg. Porträttet över den alrotsfärgade byrån är av landshövdingen i Falun, af Nordin. Bysten o salongens sydöstra hörn är utförd av professor Arne Jones och föreställer förre borgmästaren Karl-Erik Nygren vars insatser för Högbo bruks bevarande och utveckling hedras på detta sätt.

MATSALEN

Matsalen har samma karaktär som salongen men dekoren är rikare. Här kommer Masreliez inflytande än tydligare i dagen. De stående bårderna med akantusmotiv, bland vilkas rankor små rättliknande djur och ekorrar klättrar, är målade av Asplind men med säkerhet skissade av Masreliez. Motivet kommer enligt uppgift från de av Rafael dekorerade loggiorna i Vatikanen. Det antas att Masreliez under sina studieår i Italien sett dem och senare kopierat dem för att eventuellt användas vid inredningen av Haga slott och att de nått Högbo och Asplind via af Nordin. Denna tapet återfanns då golvet i barocksalen lades om. Den låg hopvikt mellan två brädgolv i salens mitt där de tjänat som skydd för golvdraget.

Också i matsalen har taklisten dekorerats med akantusblad. På dörröverstyckena har Asplind målat lekande putti. Golvet är oljemålat i samma mönster som i salongen.

Nils Asplunds produktion var mycket stor. Vid ett flertal herrgårdar i Dalarna och Gästrikland finns arbeten av hans hand, bl.a. Forsbacka, Åby, Tolffors och Hofors.

Det sinnrikt utdragbara bordet är nyttillverkat. Nyttillverkade är också de sengustavianska stolarna, men efter en modell från 1780-talet. Sedan man misslyckats med försöken att göra kopior av kristallkronorna i salongen inköptes de två vackra empirekronorna. Den väggfasta spegeln med sitt överstycke är identiskt med motsvarande föremål i salongen. Porfyrurnan på spegelbordet är tillverkad vid Älvdalens porfyrverk där af Nordin hade intressen.

Porträttet på kortväggen mot matsalen föreställer Theodor Nordenadler d.y. som, i varje fall formellt, svarade för restaureringen 1795 och därefter tog huset i besittning med sin hustru Jacqueline af Nordin. Det anses att pappa Nordin haft stort inflytande på inredningen – även ekonomiskt.

På den andra kortväggen sitter en medaljong med Göran Fredrik Göransson i relief och under honom ett litet porträtt av hans hustru Betty. På fönsterväggen hänger en kopia av en märklig tavla med en vitfläckig ekorre. Originalet finns på Gävle museum. Tavlan har följande text: ”År 1734 den 14 nov. är denna Ekhorn Skuten af Cammarherren Hans Hierta uti Gestrikland”. För övrigt pryds väggarna av några kopparstick av vilka tre ingår i en serie som utförts av J.F. Martin (1755 - 1816).

CAISAS SOVRUM OCH FRÖKENS KAMMARE

I Caisas sovrum, liksom i Frökens kammare, återkommer den karolinska taklisten och ger karaktär åt de Nordenmanska takmålningarna som återupptäcktes vid restaureringen. Målningen i Caisas sovrum har en textslinga som lyder: ”Kärleken är oftast död.”

I detta rum har det sannolikt funnits en väggfast säng som revs i samband med 1795 års restaurering, då dörrarna som förbinder sviterna vidgades. I dag är rummet möblerat med en sengustaviansk soffa från Ockelbo och några stolar med stildrag från både barock och rokoko. Porträtten är ännu en upplaga av Fredrik I och Ulrika Eleonora. Spegeln med silhuetten i överstycket anses vara från 1700-talet.

Frökens kammare var barnen Hiertas sovrums vilket förklarar den friska och fina takmålningens text: ”Barnen i detta förnäma hus bör följa i sina föräldrars fotspår.” I mittkartuschen återkommer den politiska symbolen hatten. Att målningen, liksom de övriga takmålningarna, bevarat sin friskhet sammanhänger med växtfärgernas enastående stabilitet. Att de, trots att de var både överklistrade och kritade, har kunnat blottläggas utan att skadas är resultatet av ett skickligt och tålmodsprövande arbete med en våt trasa i den ena näven och ett franskbröd i den andra.

Den grönglaserade kakelugnen stod tidigare i det s.k. biblioteket – numera damrum – på övre våningen. Kakelugnen var då övermålad med grå färg.

Det stora skåpet av ek har inläggningar av jakaranda och alrot.

Det ålderdomliga instrumentet är en klavicord, en instrumenttyp med mycket gamla anor.

FÖRMAKET

Förmaket är det enda rummet i bottenvåningen som har 1800-talskaraktär. Kakelugnen är dock från 1700-talet. Herbert Witte uppger att den tillhör första årgången Mariebergskakelugnar och att den är en av de få av denna modell som bevarats. Året därpå övergick man till en ljusgul färgton. Först något senare började man tillverka de granna spisar som gjort Marieberg så berömt. Tapeten är nytillverkad efter mönster som påträffades i förstugan. Tillverkaren, Durotapet, kallar den helt enkelt Högbotapeten.

Rummet har tillägnats familjen Göransson. Porträttsamlingen är fotokopior av de originalporträtt som donerats till Högbo av Göran Fredrik Göransson. Göranssönerna räknar sitt ursprung från släkten Mao som kommer från Lübeck.

Möblerna har donerats av familjen Göransson. Spegeln anses vara en raritet. Den är hallstämplad och tillverkad i Gävle för drygt 200 år sedan.

Taffeln inköptes av Göran Fredrik Göransson på 1850-talet.

BERGSMANSSALEN

Bergsmanssalen som förr var kök och pigkammare är avsedd att tillgodose behovet av en samlingsal. Den stora väggmålningen är en av de överraskningar som inträffade under restaureringsarbetet. Då man påbörjade arbetet med att avlägsna kritan som täckte ett tak i övervåningen släppte ett sjok och ett gubbansikte framträdde. Det visade sig att under kritan gömde sig 72 målade bräder, ditspikade hur som helst och sedan överkritade. Det var tydligt att då man vid 1795 års reparation byggde på övervåningen hade använt sig av rivningsvirke.

Landsantikvarien Hans Beskow trodde att bräderna suttit i förstugan. Framlidne bonden Herbert Witte, en tid ledamot i Högbo Bruks styrelse, hade en annan teori. Vi citerar: ”När man studerar målningen i sin helhet, sedan den satts upp i Bergsmanssalen och då man samtidigt vet, att då den unge Theodor Nordenadler, som lät bygga på övervåningen till sitt bröllop med Jacqueline af Nordin, under sin omyndighetstid hade ryttmästare Per Hierta på Åsberg i Öster Färnebo socken som förmyndare och då det dessutom är bevisligt att Åsbergs gamla herrgårdsbyggnad vid denna tid revs efter att ha ersatts med en ny, stryks man i sin tro att rivningsvirket kommit från Åsberg. Detta styrks också av den i bilden ingående papegojan. En papegoja i Högbo förefaller helt omotiverad. På Åsberg däremot kan den ha kommit till med hänsyftning på en av de fruar som

härskat där. Åsberg ägdes nämligen en tid på 1600-talet av Seved Tigerhielm på Lindsbro i Öster Våla och hans maka som hette Elisabeth Papegoja.”

Witte framhåller vidare: ”Målningen är med all säkerhet utförd av Hans Wickström d.ä. som som ung kom till Åsberg som betjänt och som blev mycket anlitad bygdemålare. Han följde sin herre, löjtnanten Schönberg på en resa i Europa och torde då ha gjort en skiss av slottet Eulenfels vid Rhen som han målat in i bilden, som frö övrigt visar en typisk 1600-talsjägare, ett finnpörte en herrgårdsanläggning som med säkerhet får antas vara Åsberg med väderkvarnar på åsen mot Färnebo. Dessa väderkvarnar ersattes av Seved Tigerhielm med vattenkvarn i Dalälvens upplandsida”. (Platsen kallas fortfarande Seveds kvarn och en minnessten finns uppsatt i broräcket.) Witte fortsätter: ”Att slottsbilden är av Eulenfels har konstaterats av fru jägmästare Lundberg född Eulenfels.” Det har hittills inte gått att styrka att det är Hans Wikström som är upphovsman, men i övrigt förefaller Wittes teori onekligen trovärdig.

Det beredde arbetsledningen åtskillig huvudbry att plocka ihop de spridda brädorna till en sammanhängande bild, i all synnerhet som en del bräder saknades. Sedan man fotograferat samtliga bräder en och en blev det dock möjligt att lägga pussel och få fram motivet.

ÖVRE VÅNINGEN HALLEN

I övre hallen dominerar den långa björkfanerade soffan. Vi återvänder till Witte: ”En gammal bergsmanssoffa från Östergötlands bergslag som tidigare hört hemma på det Rääfska godset Buhlsjö nere i Ydre härad i Östergötland. Det var den kände godsmagnaten Leonard Fredrik Rääf i Småland, Ydredrotten kallad, som hade ägt den. Dennes sonson, Fredrik Rääf som ibland gjorde stora spelskivor, spelade en gång på detta sekel bort den och den kom ut i handeln och hamnade slutligen hos antikvitetshandlare Bertil Carlsson i Gävle och då köpte borgmästar Nygren in den för Högbos räkning för 400 kronor.”

Ovanför soffan sitter Ecke Hedbergs tavla ”Orrjakt” målad 1891. Den är skänkt av framlidne fabrikören Gösta Forsberg och hans hustru Svea.

Vedlärarna utefter fönsterväggarna erinrar om äldre tiders värmehållning.

MUSIKRUMMET

Musikrummet och det innanför detta liggande skrivrummet kallades tidigare Magnussonska rummen som en erinran om den släkt som ägde Högbo under åren 1913 – 1945. Magnussons bodde emellertid aldrig i Gamla herrgården, varför huvuddelen av deras efterlämnade inventarier flyttats över till Nya herrgården som uppfördes av Tord Magnusson.

Den vackra möbelgruppen har tillhört Göran Fredrik Göransson. Musikinstrumentet är en taffel tillverkad av George Christoffer Rackwitz, Stockholm. Eftersom inga tafflar tillverkades efter 1880 är instrumentet över hundra år.

Vitrinskåpet är från mitten av 1700-talet och innehåller en del av den boksamling som Lennart Johansson fann i samband med att brukskontoret iordningsställdes 1989 – 1990. Man visste att det funnits ett antal bokkartonger i Nya herrgårdens källare. I samband med reparationer hade dessa flyttats undan – först till gamla stadshuset och slutligen till bibliotekets källare. Då Johansson tog sig före med att se efter vad som fanns i kartongerna visade det sig att de innehöll 2 300 volymer som samlats ihop under åren 1841 till 1929. Boksamlingen omfattar de mest skilda ämnesområden och är så stor att den måste delas upp. En mindre del står i detta vitrinskåp, en betydligt större i motsvarande skåp i Nya herrgårdens bibliotek och ytterligare en del böcker är fortfarande magasinerade.

SKRIVRUMMET

Efter sin makes död 1754 skötte Caisa Cederström med omsorg och skicklighet bruket intill sin död 1791. Troligen hade hon påbrå från mormodern, Nådig frun på Wij. Den yngste av sönerna, Hans II, var henne behjälplig intill sin alltför tidiga död 1779, men det var ändå Caisa som bestämde. Sonen undertecknade alla för bruket gällande handlingar med ”Å min Mors Fru Öfwerstinnan och Friherinnan Catharina Cederströms vägnar”. Skrivrummet skall ses som ett uttryck för hennes personliga engagemang i brukets skötsel.

Sittmöbeln tillhör samma grupp som den i Musikrummet. Det vackra skrivbordet med inläggningar i intarsia har tillhört Göran Fredrik Göransson. Toalettbordet och spegeln, båda i empire är ca 200 år gamla. Tavlorna, som donerats av förre tekniske direktören vid Sandvikens Jernverks AB Carl Sebart, visar hur det såg ut vid de båda herrgårdarna vid sekelskiftet 1700 – 1800.

Skrivrummet har, liksom flera av museirummen i övre våningen, välbevarade schablonerade tapeter och taklister från 1800-talets förra hälft.

FÖRVALTARENS RUM

På vägen in till förvaltarens rum passerar vi ett amerikanskt stämpelur från 1898.

Kontorsmiljön är utformad så som förhållandena var vid sekelskiftet 1800 – 1900.

Förvaltarens rum var det nav kring vilket verksamheten vid bruket roterade. Härifrån utgick alla order som gällde rörelsen och härifrån bevakades också bruksbefolkningens handel och vandel. Förvaltarens rum var brukets mest respekterade. Den av bruksfolket som kallades dit kunde känna sig knäsvag. På sitt sätt besatt förvaltaren en lokal domsrätt. Fram till 1858 hade han t.ex. i sin egenskap av husbondens ställföreträdare rätt att kroppsligt aga vuxna. Då det gällde minderåriga behöll han den rätten till 1920. Med minderåriga menades pojkar upp till 18 år och flickor upp till 16.

Med sina vidsträckta befogenheter kunde han ingripa i det mesta: försummelse i arbetet, familjeträtor, slösaktigt leverne, överdrivet alkoholbruk, försumligheter mot familjen, tjuvnad, tjuvsytte o.s.v. Inte sällan blandades prästen eller skolläraren in i denna sociala verksamhet.

Till sin vägledning hade förvaltaren Muhrs FÖRESKRIFTER FÖR BRUKSBETJÄNTE, en handskriven katekes av vilken ett exemplar ligger ovanpå vitrinskåpet. I den finns a l l t. Inledningen handlar om vilka personliga egenskaper förvaltaren själv skall ha, sedan följer räkenskaper, blåsning (masugnsdrift), hur man sköter skogen, lantbruk och hushållning, hur man släcker soteld, av- och renskrivning av texter o.s.v. i all oändlighet. I ett ofta citerat avsnitt står det: ”Du skall taga skriftligt på allt, men lämna skriftligt på intet”.

Bredvid Muhrs katekes ligger en annan bibel. Det är Sven Rinmans Bergverkslexikon. Denne Sven Rinman var, skriver Lennart Johansson i ett PM: ”den förnämste industriperson som någonsin funnits i Sverige. Han reste land och rike runt och han iakttog och tog reda på recept vad gällde järnhanteringen, legeringar och överhuvudtaget sådana ting som hade med järnhanteringen att göra.” Han var dessutom en skicklig tecknare och illustrerade sina upptäckter i planschverk, varav ett ligger under de båda exemplaren av hans lexikon.

I vitrinskåpet står också en bricka med en brännvinsplunta och en uppsättning glas i olika storlekar. Köpsupens storlek var förmodligen beroende av uppgörelsens betydelse. Vitrinskåpet är nytt men de skjutbara glasen är 100-åriga.

Skrivbordet är av mahogny och försett med jalusi. Bordet har tillhört möbleringen på direktionen vid Sandvikens Jernverk där det stod på Karl Fredrik Göranssons kontor då han tillträdde befattningen som disponent. På bordet ligger Göran Fredrik Göranssons kontor då han tillträdde befattningen som disponent. På bordet ligger Göran Fredrik Göranssons skrivunderlägg och brevpärm. Ovanpå jalusiskåpet står en dricksvattenbehållare av keramik. Den är tillverkad av Kuntze i Stockholm före sekelskiftet och är utrustad med en vattenreningsanordning i vilken det ingår asbest!

Väggtelefonen är en batteridriven lokaltelefon från slutet av 1880.

Taklampan är en ombyggd fotogenlampa som Högbo Bruk erhållit som långtidsdeposition från Tekniska museet i Stockholm. Lampetterna, som återfunnits i ett av brukets magasin, anses vara från slutet av 1700-talet.

Som seden bjöd är ett porträtt av Oskar II uppsatt på kontoret. Porträtten av Göran Fredrik Göransson och hans hustru Betty erinrar om den dramatiska period då familjen Göransson bodde på Högbo. Det gör också det familjefotografi som sitter på västra långväggen.

BOKHÅLLARENS RUM

Till bokhållarkontoret sökte sig bruksfolket bara då det var något elände på gång, vanligtvis då man behövde förskott. Eljest sköttes det mesta av mellanhavandena via förmän ute på arbetsplatserna – där fick man avlöningen och i magasinet fick man naturaförmånerna.

Bokhållaren och hans medhjälpare hade hög status. De räknades som bruksbetjänte och deras uppgift var att hålla reda på alla ”betalningsrörelser” samt att sköta den förhållandevis enkla bokföringen. En viktig egenskap var en fin handstil. En bokhållares skrift är inte sällan en skönhetsupplevelse, samtidigt som den är tydlig.

Disken med sina glasade luckor är nytillverkad. Disken var en definitiv gräns mellan två världar. Därutänför ödmjukhet eller trots, valkar och grova kläder, därinnanför högdragen renlighet och ordning.

Utanför disken finns också en väggfast bänk som dels innehåller en vedlår och dels ett torrdass. Sådana förekom faktiskt på brukskontoren. De får väl dels ses som en service åt bruksbetjänte, särskilt vintertid, och dels som ett sätt att alltid hålla bokhålleriet bemannat. Både vedlåren och dasset och kanske också två eller tre spottkoppar sköttes av ett par gossar i 10 – 12-årsåldern.

Ståpulpeten fanns på Högbo 1861 då den flyttades till Sandviken, där den tjänstgjorde som arbetsplats åt kassör Björkman fram till 1897. Den hamnade i ett förråd och därifrån har den återbördats till Högbo sedan den restaurerats av målarmästaren Valter Hagström.

Bredvid kakelugnen står den första kassakistan som Sandvikens Jernverk AB skaffade. Den är alltså från 1860-talet. Den har ett s.k. ”säkerhetslås” som besökarna inbjuds att öppna. Beskrivningen ligger bredvid låset.

På väggen ovanför dasset sitter en åttkantig s.k. amerikaklocka. Den är en långtidsdeposition från Läns museet i Gävle. Det märkliga med den är att den år 1901 var installerad i briggen Gerda. Lampan som sitter ovanför torrdasset är elektrisk och tillverkad i början av 1900-talet. Den är en långtidsdeposition från Tjänstemannarörelsens arkiv och museum i Stockholm. Lampan ovanför ståpulpeten är en långtidsdeposition från Läns museet.

I anslutning till ståpulpeten finns också den begynnande tekniken: kopiepressen, skrivmaskiner och räknemaskiner, allt i det skick de hade för 100 år sedan.

På pulpeten står en märklig häftapparat som är så genialt gjord att den förmår häfta upp till 10 pappersark.

På bokhyllan mot södra väggen ligger en hemmagjord likare med de för 100 år sedan vanliga måttsatserna och dessutom är den millimeterindeldad.

SANDVIKENS KOMMUN OCH HÖGBO BRUK

INLEDNING

Järnhanteringen har gamla anor i Gästrikland. Därom vittnar lämningar av hednabläster, mulltimmershyttor och de många hammarplatserna. Därom vittnar också herrgårdarna av vilka flertalet under längre eller kortare tid varit centrum för en livaktig järnhantering. Så är t.ex. förhållandet med de fem herrgårdar som ligger i Sandvikens kommun.

Längst i söder, vid Dalälven och gränsen mot Västmanland, ligger Gysinge som grundlades i mitten på 1600-talet. En tid var det Gästriklands största järnbruk. Masugnen blåstes ner och hamrarna tystnade 1904. Bara 4 år tidigare blev Gysinge skådeplatsen för en banbrytande händelse inom järnhanteringen. Det var den 27-årige ingenjören F.A. Kjellin som på den sista brukspatronens, Gustaf Benedicks uppdrag, konstruerade världens första elektrostålugn. Den 18 mars år 1900 producerades det första götet och Gysinge hade blivit först i världen med att framställa stål på elektrisk väg.

Stålet var av mycket god kvalitet och man kan undra hur utvecklingen på Gysinge skulle ha blivit om familjen Benedicks hade kunnat hålla sams. Ugnen, som fortfarande står kvar, arrenderades av ett stockholmsföretag och var i drift ända till 1926. Ingenjörsvetenskapsakademien hedrade 1974 Kjellins minne genom att låta prägla en medalj.

Herrgårdsanläggningen vid Gysinge ägs numera av Pensionärernas riksorganisation som där driver sin folkhögskola för pensionärer. Också den världsunik.

Ny ägare efter familjen Benedick blev Stora Kopparberg. Deras huvudsakliga intresse gällde skogen och jorden. Bruket fick förfalla. I slutet på 1960-talet var herrgårdsanläggningen så illa därän att beslutet fattades om att den skulle rivas. Många i bygden var förtvivlade. Rivningsentreprenörer hade redan skurit upp tapeter och brutit upp golv för att förvissa sig om byggnadsmaterialets värde. Då fick storbyggmästaren Anders Diös för sig att han skulle köpa herrgården och förvandla den till en semesteranläggning för sina anställda. Personalens intresse visade sig emellertid vara svalt och efter ett slumpartat sammanträffande mellan Diös och PRO:s dåvarande ordförande följde en förhandling som utmynnade i att PRO övertog anläggningen för 1 krona jämte 100 kronor för en holme i Dalälven. Eftersom Diös sällan gjorde något för intet medföljde också en rustningsentreprenad som slutade på 4,5 miljoner. Summan av det hela blev emellertid att PRO år 1971 kunde starta kursverksamhet i en nyrustad anläggning.

Den övriga, ännu hårdare nedslitna bruksbebyggelsen, förvärvades 1973 av Sandvikens kommun för ett negativt värde – dvs kommunen fick priset på ett samtidigt markköp reducerat med 140 000 kronor för att överta värdshuset och bostadshusen med tillhörande ladugårdar och uthus. I ett senare skede förvärvades också ett antal byggnader på Udden som var i privat ägo.

Med värdshuset som centralanläggning bedrivs en omfattande kursverksamhet och i de gamla bruksbostäderna finns både elevrum och kurslokaler. I samarbete med Tekniska och Nordiska museerna har ett komplett flottningsmuseum inrättats i och kring den gamla Järnboden. Gysinge var under många år en av stödjepunkterna i Dalälvsflottningen.

Vid förvärvet av Gysinge vägde sysselsättningsfrågan tungt, men önskan att för framtiden bevara den unika bebyggelsen var också stark. Gysinge utvecklas för övrigt alltmer till en viktig utgångspunkt för fritids- och rekreationslivet i Dalälvsområdet.

De övriga herrgårdarna är Hammarby, Kungsgården, Kungsfors och Högbo. Hammarby var tidvis ett litet imperium med hyttor och hamrar dels i Hammarby ström, dels utefter Otnarens och Ältebosjöns tillflöden. En av de större masugnarna låg ända uppe vid Kratten. Hammarby herrgård är i privat ägo. Huvudbyggnaden hyrs ut till bostadsändamål. I en av byggnaderna, det s.k. Stenhuset, har ideella intressen arrangerat en förnämlig utställning över Hammarbys historia.

Kungsgårdens herrgård hade hamrar och hyttor i Borrsjöån och Jädraån. Herrgården är numera ett administrativt centrum för Hushållningssällskapet som driver en försöksgård i den helt moderniserade ladugården med tillhörande byggnader.

Kungsfors är i privat ägo och drivs som värdshus. Det är en liten herrgårdsanläggning som ligger alldeles i kanten på Kungsbergets naturreservat och med slalombackarna inom bekvämt räckhåll. Herrgården har kompletterats med ett 40-tal gästbäddar av vandrarhemskaraktär. En av attraktionerna är Tallbo, framlidne Gästrikekonstnären Ecke Hedbergs bostad och ateljé. Ecke Hedberg var son till den siste förvaltaren vid bruket.

För fullständighetens skull bör i detta sammanhang också Gamla bruket i Sandvikens centrum nämnas. Denna bebyggelse, som inte ligger i anslutning till någon herrgård förvärvades av kommunen för att trygga de kulturhistoriska värden den representerar. Många lystna blickar hade slängts på detta stora och samtidigt centrala område med sin glesa bebyggelse. T.o.m. kommunens planerare hade lockats av tanken på att riva och bygga nytt. Den attacken avvärjdes av dåvarande tekniske direktören vid Sandvikens Jernverks AB, Carl Sebardt. Kommunens förvärv av Gamla bruket åter, tillkom för att förhindra Sandviks planer på att bygga om det till ett statusområde. En sådan förändring var på god väg. Efter förvärvet har husen rustats under stort hänsynstagande till byggnadernas yttre och inre samt med målsättningen att så många som möjligt av de tidigare hyresgästerna skulle kunna bo kvar.

Förvärvet omfattade bruksbostäderna väster om Storgatan, sammanlagt 23 huskroppar. Sandvik behöll husraden öster om Storgatan men förband sig att behandla byggnadernas exteriör med samma respekt för K-märkningen som kommunen. Genom förvärvet och överenskommelsen bevaras Stålgatan och Storgatan, två kompletta gautbilder för brukets födelse.

HÖGBO BRUK

Högbo bruk ligger efter väg 272 ca 7 km norr om Sandviken. Det första skriftliga vittnesbördet om att det fanns en hammarplats där härstammar från 1646, då bergmästaren Hans Steffen i en "relation" meddelar att det vid Högbo "uti en skön ström" fanns "en Hamber medh två härdar som wardt An 1634 uppbygdt på Nu grundh". Smide i primitiva former torde dock ha pågått sedan urminnes tider.

I mitten på 1800-talet kom Högbo Bruk att beröras av ett betydelsefullt skeende i järnhanterings utveckling.

Göran Fredrik Göransson lyckades år 1858 lösa de tekniska problem som var förknippade med den s.k. Bessemermetodens praktiska tillämpning. Kort innebar den att man lärde sig att fastställa stålets kvalitet då stålet var i smält tillstånd. Även om det mödosamma hammarsmidet skulle dröja sig kvar länge än på vissa håll var dess tid förbi. Nu kunde man framställa götstål och därmed öppnade sig helt nya möjligheter att industrialisera järnhanteringen. Göransson, som var på det klara med den nya processens tekniska och kommersiella möjligheter, flyttade verksamheten ner till den då nyligen framdragna Gefle-Dala järnväg. Sandviken föddes. Efter hand tystnade hamrarna i Högbo.

Göransson kallade det nya företaget ”Högbo Stål & Jernverks Aktie Bolag”. Han startade emellertid med ett alltför knappt kapital och tvingades gå i konkurs 1866. Han lyckades dock återkomma och bildade nu Sandvikens Jernverks AB. Högbo och Edskens masugn tillföll andra ägare: Högbo Bruk gick till August Lundeberg på Forsbacka och Edskens Masugn gick till Klosters bruk i Dalarna. Därmed åtskildes Högbo och Edsken efter att ha hört ihop i 200 år.

Lundeberg skötte Högbo från Forsbacka. Hans huvudintresse gällde skogen och jordbruket. Smidet avvecklades. I Gamla herrgården togs några rum på bottenvåningen i anspråk till bostäder för en inspektor och en trädgårdsmästare. I övrigt stod huset tomt bortsett från tillfälliga besök av familjen Lundeberg. Den Plaanska byggnaden, föregångaren till Nya herrgården, delades in i smålägenheter och tidvis bodde där 6 familjer. Övriga bruksbyggnader lämnades åt sitt öde.

1913 förvärvade den dåvarande disponenten för Sandvikens Jernverk, Tord Magnusson, bruket. Hans hustru Elisabeth var dotter till Konsuln. Hon hade vuxit upp i Gamla herrgården och hade starka känslomässiga band till bruket. För henne innebar möjligheten att få bosätta sig där med sina barn att en gammal dröm gick i uppfyllelse. Varken Gamla herrgården eller Plaanska byggnaden tillfredsställde dock familjens anspråk på en ståndsmässig bostad. Plaanska byggnaden revs och i dess ställe uppfördes den byggnad som i dag kallas Nya herrgården. Den togs i bruk i början på 20-talet. Det enda som återstår av den Plaanska byggnaden är Gamla herrgårdens port.

Inte heller Tord Magnusson kunde ta sig an den förfallande bruksmiljön. Det blev endast den närmaste omgivningen kring det nya huset som underhölls. Resten fick fortsätta sin allt djupare Törnrosasömn.

SANDVIKENS STAD KÖPER HÖGBO BRUK

1945 förvärvades bruket av Sandvikens stad. Att en diskussion om förvärv aktualiserades sammanhänger bl.a. med att Tord Magnussons efterlevande ville avstycka ett område i stadens utkant för småhusbyggnation – närmare bestämt i anslutning till Lövbacken. Ur kommunal synpunkt ansågs denna bebyggelse olämplig och förhandlingar upptogs om förvärv av markområdet. Dessa kontakter utmynnade i att ägarna erbjöd staden att köpa hela Högbo Bruk och efter segslitna förhandlingar kunde så ske. Förhandlare för Sandvikens stad var den unge, relativt nyanställda kommunalborgmästaren Karl-Erik Nygren.

Ur kommunens synpunkt var det ett stort förvärv, 2 400 hektar, varav 1 850 hektar produktiv skogsmark. Därtill kom själva bruksområdet med de två herrgårdarna och ett fyrtiotal nerslitna bostadshus och ekonomibyggnader. Med uthus och lador uppgick antalet byggnader till ca åttio. Bara en mindre del av markområdet var så beläget att det lämpade sig för omedelbar exploatering.

Självfallet var det inte bara en önskan att förhindra en olämplig bebyggelse som ledde till att kommunen genomförde förvärvet. Den kommunala ledningen utgick också från att både det centrala bruksområdet och de kringliggande markerna lämpade sig väl för rekreation och friluftsliv. Dessutom var man givetvis medveten om brukets kulturhistoriska värde och kände ansvar för detta.

Förvärvsärendet behandlades av stadsfullmäktige den 7 april 1945. Priset var 1,8 miljoner, ett stort belopp på den tiden. Det genomsnittliga priset per m² var visserligen bara 7,5 öre men med de gällande virkespriserna skulle skogen knappast kunna förränta inköpssumman menade de som betraktade sig som sakkunniga. Dessutom drog man på sig ett starkt eftersatt underhåll.

Den av beredningen upprättade räntabilitetskalkylen utgick från att förvärvet skulle lånefinansieras. Med fast ränta på 4% beräknades en årlig brist på 26 700 kronor uppstå. Då beredningen trots detta föreslog inköp berodde det på ”att beredningen ansåg det av synnerligen stort värde för staden att tillföras mark för industri- och andra ändamål. Vidare vore det förmånligt för staden att som markägare erhålla viss kontroll över markexploateringen för bostadsändamål utanför det egentliga stadsområdet. Ett förvärv av området skulle även vara av värde ur den synpunkten att staden tillfördes ett friluftsområde av betydelse. De båda herrgårdarna vid Högbo borde även kunna utnyttjas till stadsbornas nytta och trevnad”.

Förvärvet genomfördes med 25 röster mot 9. Av dessa reserverade sig 3. Finansieringen blev något lyckosammare än beräknat. Den fasta räntan stannade vid 3%. Den sista amorteringen betalades nästan med saknad 1975. Då var ränteläget ett annat.

DEN NYA STYRELSEN TRÄDER TILL

De båda herrgårdarna hade varit mycket illa under kriget. Den nya hade använts och användes fortfarande som flyktingförläggning. Den gamla hade av och till tjänstgjort som militärförläggning och bar grova spår efter den ovarsamma behandlingen. Hela miljön ingav besökaren en känsla av vemodigt förfall.

Till ledamöter i den första styrelsen utsågs kommunalborgmästare Karl-Erik Nygren, glödgare Erik Nordqvist, skolvaktmästare Gösta Vestling, jägmästare Bo Flodman och hemmansägare John Höög. Nygren fungerade till en början både som ordförande, sekreterare och verkställande ledamot. Efter bolagsstämman i maj 1946 utsågs han till verkställande direktör och sekreterare. Gösta Vestling valdes till ordförande. Nygren var utan tvekan den drivande kraften.

Arbetsuppgiften var inte liten. Det handlade inte bara om två nerkörda herrgårdar och ett åttiotal bofälliga byggnader av olika slag. Tillståndet i det stora skogsinnehavet var också oklart. Vidare hade säljaren bedrivit jordbruket i egen regi och ladugården var full av kor och stallet fullt av hästar.

Personalen hade följande sammansättning:

- 1 inspektör
- 1 rättare
- 1 ladugårdsförman
- 2 maskinmjölkare
- 1 smed
- 5 jordbruksarbetare
- 1 bokförare (deltid)
- 1 skogvaktare
- 7 ordinarie skogsarbetare (en styrka som ibland kunde uppgå till ett femtiotal man.)

En av de tidigare investeringarna var för övrigt inköp av en tvåmans motorsåg.

Djurhållningen och jordbruket bestämde man sig snabbt för att sätta ut på arrende. En jordbrukare från Salatrakten med goda referenser utsågs till arrendator och fick överta ”levande och döda” inventarier för 36 000 kronor. Arrendet omfattade 234 tunnland.

Utarrenderingen visade sig vara ett missgrepp. Arrendatorn var inte särskilt intresserad av att kosta på några förbättringar av jorden och ville heller inte underordna sig de särskilda hänsyn som

styrelsens övriga ambitioner krävde. Efter ideliga konflikter hävdades arrendet sedan vanvård ifrågasatts. Arrendatorn avflyttade 1956.

Skogsbruket leddes av en skogvaktare men någon egentlig skogsbruksplan fanns inte. Den senaste skogstaxeringen hade företagits 1923. En tidig åtgärd blev därför att låta skogsvårdsstyrelsen verkställa en taxering och upprätta en plan. Taxeringen visade att skogskapitalet var något bättre än väntat.

Nya herrgården var uthyrd till Utlänningskommissionens flyktingverksamhet. Bl.a. inhystes ett antal Ingermanländare av vilka flera blev bofasta på trakten. Då kriget var över och Utlänningskommissionens verksamhet avvecklades hyrdes herrgården tills vidare av Sandvikens Jernverk som ungarlarsförläggning. Inom styrelsen fanns eljest planer på att Nya herrgården skulle kunna passa bra som ”yrkesskola eller dylikt”.

Gamla herrgården, den viktigaste byggnaden i bruksmiljön, låg naken och skamfilad, utan inhägnad och omgiven av de vildvuxna resterna av den gamla trädgården. Flera ansatser gjordes för att utarbeta en plan för dess fortsatta användning, bl.a. anlätades länsmuseumintendenten Ph.Humbla, liksom stadsarkitekten Sten Dahlé, men det ville sig inte riktigt. Då drätselkammaren vid ett tillfälle (1947) yttrade sig över en utredning som gällde frågan om samlingslokal för Högbodelen, framhöll den:

”Styrelsen för Högbo Bruks AB borde erhålla i uppdrag att upprätta en fullständig plan för herrgårdens iståndsättning, vilken plan borde utformas så, att i herrgården erhålles allmänna samlingslokaler för kyrkliga församlingens verksamhet och dylikt. Vidare borde för tillgodoseende av befolkningens behov av ett utflyktsmål samt lokaler för familjefester och dylikt en mindre restaurangavdelning inredas i herrgården.

Detta yttrande bör tillskrivas stor tyngd eftersom drätselkammarens ordförande, Gösta Vestling, tillika var ordförande i Högbo bruks styrelse och eftersom den som höll i pennan var Högbo Bruks vd Karl-Erik Nygen. Men ingenting hände. Styrelsen var osäker och kände att man ännu inte nått fram till det förlösande förslaget. Även om en och annan donation droppat in kunde man tillvidare hänvisa till att man saknade pengar.

Under tiden gjordes ett antal småreparationer i det stora byggnadsbeståndet för att hjälpligt hålla stånd mot förfallet och skyla över den genomgående låga standarden i bostäderna. En och annan framåtsyftande insats hann man dock med. Åt skogvaktaren, som verkligen bodde uselt, byggdes en ny bostad, Gamla herrgårdens takspån ersattes med tegel och trädgården runt byggnaden började sättas i stånd. Dessutom lagades putsen och fasaderna vattenrevs. Ladugårdens likaledes spåntäckta tak belades med plattor av eternit. Dessutom anslöts bruket till den nyligen framdragna huvudvattenledningen mellan vattenverket och Sandviken.

Vad skogen beträffar inleddes en utbyggnad av skogsbilvägarna. Ett av de större projekten var vägen från Rosenbergs och västerut, ett arbete som ingenjörstrupperna något år senare fullföljde upp till gränsen mot Järbo. Sedan skogsmästare Gösta Silfver tillträtt sin befattning – skogvaktare Sandin som länge varit sjuklig avled 1950 – utarbetades ett utbyggnadsprogram som successivt förverkligades. Bruket köpte nu sin första traktor.

De små kraftverken i Öfra Hammaren och Qvarn hyrdes ut till elverket som samtidigt fick ta ansvaret för driften av badhuset som vid den här tiden var inrymt i det som i dag är Qvarnens köksbyggnad.

Elverket ålades också ansvaret för driften av kvarnen där en del av bymännen fortfarande förmalde sitt årliga spannmålsbehov.

I övrigt försökte man få igång verksamheter av olika slag genom att hyra ut lämpliga byggnader. Malmars backe nere vid Storsjön uppläts som raststuga åt Friluftsrådet, SSU fick hyra Uddstugan, Sandvikens församling Gruvstugan och IOGT resp. Konsums personalklubb en vardera av de båda gruvstugorna uppe vid själva gruvan. (Den som förhyrdes av Konsums personalklubb är numera nedriven).

Mark uppläts också åt Högbo GIF som fick uppföra ett klubbhus i hagen bortom det som i dag är Styrbjörns hage.

En svår nöt var den delvis raserade Öfra Hammaren. Efter ett misslyckat försök att få Sandvikens Jernverk att anslå 50 000 kronor till en reparation, beslöt styrelsen ”att med hänsyn till Jernverkets inställning till frågan icke nedlägga några kostnader på byggnadens bibehållande”.

Den första kulturhistoriskt inriktade åtgärden var blygsam. Den gällde Lusthuset som reparerades 1950. Styrelsen tänkte först riva den ganska illa medfarna byggnaden men efter protester från allmänheten fick den vara kvar. Uppenbarligen fanns det en idé om att lusthuset skulle bli en del av miljön i en uteservering. Året därpå tas nämligen frågan om att bygga ett litet kaffekök i närheten av ”paviljongen” upp.

1953 har detta projekt fått ytterligare konturer. Då väcktes förslag om att inrätta ett kaffekök i den gamla bastun samt att restaurera den äldre delen av Qvarnen. En ny bastu och tvättstuga, som liksom den gamla, i första hand skulle betjäna brukets folk, byggdes vid vägen ner mot stora parkeringen. Denna bastu flyttades senare till sitt nuvarande läge bakom Gruvstugan.

Öfra Hammaren fortsätter att irritera. Trots det tidigare beslutet att inte lägga ner några kostnader på reparation tas frågan upp på nytt och beslut fattas om att först ta bort det söndriga taket och därefter ta ställning till om ”smedjan skall förses med ett nytt tak eller om de fristående murarna skola få stå kvar som ruin”.

Också frågan om herrgårdarnas framtid var oklar. Folkhögskoletanken är ännu aktuell. Högbo besöktes av representanter för IOGT som anmälde sitt intresse. Men deras krav var sådana att styrelsen backade ur.

I november 1953 startades ännu en utredning och den syftade till att i Gamla herrgården inrätta dels en filial till stadsbiblioteket, dels lokaler för diakoniförsamlingen.

STORMFÄLLNINGEN OCH DESS FÖLJDER

Den 4 och 5 januari 1954 inträffade det som skulle komma att ändra förutsättningarna för styrelsens arbete helt. En orkanliknande storm drabbade brukets skogar med sådan kraft att åtta till nio års avverkning blåste ner. Enligt styrelseberättelsen för 1954 fälldes ca 51 000 m³sk av femte och sjätte årsklasserna varv i block I (Norrskogen) ca 9 950 m³sk, block II (Bruksskogen) ca 26 000 m³sk och block III (Ulriksdalskiftet) ca 15 500 m³sk. Senare på året, i oktober, stormfälldes ytterligare 4 000 träd på tillsammans ca 1 000 m³sk.

Tack vare bolagets goda vägnät var det mesta åtkomligt. Den enda komplettering som behövdes var tre korta sträckor på tillhoppa ca 1,3 km. På drygt ett år var den väldiga virkesmängden tillvaratagen. Till detta medverkade den handlingskraft och offervilja som den lilla administrationen utvecklade men också brukets goda möjligheter att ordna förläggningar. 1 extra skogvaktare, 13 apterare, 59 heltidshuggare, 79 fritidshuggare och 20 körare anställdes inledningsvis.

De båda stormfällningarna orsakade svåra och bestående skador på skogen men för stunden innebar de att styrelsen kunde ta itu med utvecklingen av bruket till det kulturcentrum och det

friluftsområde som man så länge drömt om. För de båda åren 1954 och 1955 uppgick vinsten till 276 000 kronor resp. 216 000 kronor. Summorna kan tyckas små mätta i dagens penningvärde men då var det mycket pengar. Tillsammans med det man tidigare samlat i ladorna och tillgängliga donationsmedel kände styrelsen sig ha en någorlunda bra grund att stå på.

Redan i juni 1954 återupptas frågan om restaurering av Öfra Hammaren. Den skulle med säkerhet ha genomförts ändå, men efter en förnyad framställning förklarade sig Sandvikens Jernverk berett att bidra med 15 000 kronor av de ca 50 000 kronor som projektet beräknades kosta. Styrelsen beslöt: ”att restaureringsarbetena skall ..... omfatta förstärkning och reparation av grunden och murarna, förstärkning av takstolarna, upptagande av 5 höga fönster i brädväggen mot ån, borttagande av invändiga mellangolv samt uppförande av en läktare jämte trappa i byggnadens östra del”. Självfallet ingick också reparation av yttertaket. Den totala kostnaden inklusive parkering och promenadväg utefter ån uppgick till 44 000 kronor.

Smedjan utrustades till en början med en knipphammare, en skafthammare samt en vällugn. Styrelsen lät också utföra en modell av smedjan som visade smederna i arbete. Utanför smedjan placerades den mäktiga Bessemerugn som skänktes av jernverket.

De tidigare planerna på att bygga om det gamla badhuset till kaffekök och att ställa iordning den gamla delen av kvarnen till serveringslokal förverkligas och i samma svep rustas nya smedjan (keramikverkstaden) utvändigt. Kaffeköket med utomhusservering och de trivsamma lokalerna i gamla kvarnen öppnas för allmänheten våren 1955.

Beslut fattas också om att riva ut det ännu fungerande maskineriet i nya kvarnen och ändra denna till serveringslokal. Detta beslut krävde noggrann förprovning. Kvarnen som byggdes 1862, tillkom nämligen som ett villkor för att byamännen skulle tillåta dåvarande Högbo Stål & Jernverks Aktie Bolag (sedermera Sandvikens Jernverks AB) att anordna en damm vid Kvarnströmmen. Den dammen var i sin tur en förutsättning för att bolagets kanalprojekt mellan Jädraån och Storsjön skulle kunna genomföras. Hinder för utrivning av kvarnmaskineriet förelåg emellertid inte då de som fortfarande malde i kvarnen hade andra möjligheter.

På kvarnvinden anordnas en liten utställning över ”jägarens och bondens redskap”.

1958 hyrdes Nya herrgården ut i befintligt skick för skolförvaltningens räkning. Avsikten var att starta en ”Husmodersskola”. Bara något år senare flyttar staden Öjargård från dess läge mitt emot vattenverket till Högbo Bruk. Också den uppläts till skolförvaltningen. I de båda byggnaderna utvecklades ett brett utbildningsregister inom de hemtekniska ämnena som i två decennier gick under det gemensamma namnet Högbo yrkesskolor.

Vad Gamla herrgården beträffar kretsade tankarna återigen kring planerna på att iordningsställa ett utvårdshus som så långt möjligt skulle anknyta till herrgårdens traditioner. Karl Erik Nygren fick fria händer att börja förvärva lämpliga föremål och inventarier. Som en följd av publiciteten började också både donationer och erbjudanden om förvärv komma in. Som ett exempel på ambitionsnivån kan nämnas att Nygren, efter styrelsens medgivande, lät Valbokonsnären Nils Söderberg utföra de två kopiorna av Hans Hierta och hans hustru Caisa som nu hänger i Gamla herrgårdens salong. Samtidigt utfördes också en kopia av Karl XII i avsikt att stärka sambandet mellan herrgården, Hiertas och den karolinska epoken. Möjligen visste inte styrelsen vid den tidpunkten att de tavlor över Vasaätten, som nu hänger i barocksalen, stod och väntade uppe på skolhusvinden. I den sviten ingick ju också Karl XII.

Stallet förvandlas till vagnbod (1956) och en successiv restaurering av vagnparken inleds. En vävstuga med exempel på äldre vävnader, verktyg för linberedning mm inreds i det gamla sjukstallet. På stallskullen samlades efterhand jordbruksredskap av varjehanda slag.

Jordbruksarrendet upphör, arrendatorn avflyttar och styrelsen beslutar driva ett kreaturslöst jordbruk i egen regi på de åkrar som ligger närmast bruket. Övrig åkermark arrenderas ut. Ladugården, arrendatorsbostaden och tre andra stugor på tunet hyrdes ut till ett företag som tillverkade radiatorer.

GAMLA HERRGÅRDEN BJUDER PÅ ÖVERRASKNINGAR

Enligt det förslag som styrelsen så småningom enades om, skulle den kulturhistoriskt inriktade restaureringen av herrgårdens bottenvåning begränsas till barocksalen, salongen och matsalen. Det som i dag är det Göranssonska rummet avsattes till kapprum och toaletter. Caisas sovrum och Frökens kammare skulle byggas om till kök och serveringsrum. I envåningsdelen planerades en samlingshall och en biblioteksfilial.

Så såg det förslag ut som styrelsen hade för avsikt att presentera för en extra bolagsstämma den 4 mars 1957. Mindre än en månad före stämman upptäcktes emellertid ytterligare två takmålningar från 1739. De återfanns i de rum som reserverats för kök och serveringsrum. Styrelsen beslöt omgående föreslå extrastämman att den kulturhistoriskt inriktade restaureringen skulle omfatta samtliga rum i tvåvåningsbyggnadens bottenplan. Köket och serveringsrummet fick ta biblioteksfilialens plats och biblioteksfilialen flyttades till gamla mejeriets östra del. Stämman beslöt enligt styrelsens förslag.

Under det fortsatta restaureringsarbetet, som stod under ledning av konservator Sven Dalén från Stadsmuseet i Stockholm, gjordes ideliga fynd som bekräftade riktigheten i styrelsens beslut. Ett av fynden var de bräder i övervåningens tak som så småningom kunde fogas ihop till den stora väggmålningen i Bergsmanssalen. Den upptäckten blev ett avbräck för framlidne Sandvikskonstnären Sven Olov Olsson som fått i uppdrag att inkomma med förslag till hur väggarna skulle dekoreras, ”med äldre järnstämplor el. dyl.” som det stod i beslutet.

Ett annat fynd gjordes mellan det synliga golvet i Barocksalen och ett underliggande mycket slitet golv, förmodligen det ursprungliga. Där låg, som skydd för golvdrag, den fina tapet som numera pryder matsalsväggarna – fortfarande i så gott skick att den kunde restaureras.

Den vackra vita Mariebergskakelugnen med sin blå dekor som står i salongen och den havsgröna glaserade ugnen som står i frökens kammare återfanns övermålade med gråvit färg.

Inför den extra bolagsstämman presenterade Karl Erik Nygren ett ”utnyttjandeprogram” enligt följande: ”Samtliga rum å nedre botten i husets 2-våningsdel restaureras i görligaste mån och möbleras så silenligt, som till rimliga kostnader kan ske. Med tillhörande kök och serveringsrum, som inredas i 1-våningsdelen, används dessa rum för stadens representation, för mottagande av stadens gäster vid möten, kongresser, konferenser o.dyl. Denna del av huset bör också upplåtas vid mottagningar o.dyl., anordnade av den kyrkliga kommunen, stadens industrier, föreningar o.dyl. Kammarmusik, konst- och litteraturaftnar o.dyl. borde också i viss utsträckning kunna förekomma här. Slutligen bör dessa rum visas för allmänheten.”

Efter att ha kommenterat Bergsmanssalen och framhållit att man en tid varit tveksam då det gällde att använda övervåningen men ändrat sig, fortsätter Nygren: ”Övervåningen bör användas för permanenta utställningar, belysande i första hand högbobygdens historia och arbetsliv. Man borde sålunda söka visa socknens historia, utvecklingen inom järnhantering, skogsbruk och jordbruk i bygden, visa dräkter och handaslöjd och på annat sätt belysa de villkor, varunder bergsmän, bönder och smeder levat sitt liv i orten. Ett av rummen borde också under t.ex.

benämningen Göranssonska rummet innehålla personhistoriska och andra upplysningar beträffande den Göranssonska dynastin, i första hand konsul G.F. Göransson och hans familj.

Ytterligare fynd gjordes under restaureringens gång. Bl.a. återfanns på olika ställen i salongens och matsalens tak den vackra takmålning som nu kan beses i förstugan. Tapeter och taklister i övre våningen visade sig vara schablonmålade, förmodligen i samband med den rustning som genomfördes på 1790-talet. Den pampiga stofttapeten i barocksalen är visserligen inte original, men som förlaga användes en 1700-talstapet som fanns i förvar på Nordiska museet.

Efter framställning från styrelsen "återdeponerade" den kyrkliga församlingen de 8 kungliga "Contrefaiten" av Vasaätten som kyrkan fått i gåva av den Nordenadlerska familjen 1804. Fyra porträtt hänger fortfarande kvar i kyrkan, nämligen Gustav Vasa, Karl den IX, Karl den XI och Gustaf II Adolf. De kan beskådas där, liksom den krönte lampkrona som hänger i mittgången och som också den anses komma från barocksalen.

Porträttsamlingen kompletterades med en kopia av landshövdingen i Falun, Johan af Nordin som haft ett stort inflytande på den restaurering som genomfördes på 1790-talet. Det var hans dotter Jacqueline som skulle gifta sig med Theodor Nordenadler den yngre och bli husfru på Högbo.

På hösten 1958 var restaureringen klar och nedre våningen någotsånär färdigmöblerad. Gårdsplanen med sina gräsytor liksom parterren ner emot ån hade rustats upp och kringgårdats med staket. Restaureringen hade kostat ca 400 000 kronor varav uppemot 100 000 var donationsmedel.

Den 21 november 1958 avhöll styrelsen ett högtidssammanträde i Bergsmanssalen i närvaro av ett antal särskilt inbjudna, däribland ett antal donatorer. Nygren hyllades och Nygren hyllade sina medhjälpare till vilka också hörde målare Knipe.

Nygrens ambitiösa arbete med restaureringen uppmärksammades av bl.a. Nordiska Museets ledning. Det ledde till att han erbjöds ett arbete som ekonomichef för Skansen. Han antog erbjudandet och 1962 lämnade han vd-stolen i Högbo. Till efterträdare utsågs den förutvarande ordföranden Gösta Vestling. Till ny ordförande utsågs Gösta Sandin.

NU VAR DET DAGS FÖR REKREATION OCH FRITIDSLIV

Gruvstugans framtid hade diskuterats vid flera tillfällen. Under kampanjen efter stormfällningen hade den tjänstgjort som logi åt skogsarbetarna och under en tid fyllde den samma funktion för medflyttande anställda vid radiatorfabriken. Då styrelsen sist behandlade frågan tänkte man låta gruvstugan stå som den var och man anar en museal framtid. 1959 bestämde man sig emellertid för att förvandla den till "skid- och raststuga". Samtidigt flyttades gamla bastubyggnaden från allén till sitt nuvarande läge bakom gruvstugan (vallningsboden). I den installerades en för Gruvstugan och Bastun gemensam värmecentral.

Ungefär samtidigt anläggs de första skid- och löpspår på 2,5, 7,0 och 10 km. Ett par år senare sätts en enkel elbelysning upp utefter 2,5 km spåret. Därmed inleds en verksamhet som skulle visa sig vara av stort intresse både för allmänheten, motionärer och tävlande. Spår och leder anlades för vandringar sommartid och skidåkning vintertid. Och målen var lockande: den nyuppförda Svartviksstugan, Pers fåbodar, Rosenbergs och Lappkåtan. Inom nära räckhåll för småbarnsfamiljerna låg Uddstugan och numera det nyrestaurerade Gruvtorpet.

Vissa sträckor är tillrättalagda för handikappade. Svartviksstugan är omgiven av asfaltytor som på ett par ställen efter stranden vidgar sig till altaner från vilka rullstolsburna kan fiska. Särskilda bryggor för detta ändamål är också utlagda utefter ån mot Öjaren.

På skogens dag 1983 överlämnade Skogsvårdsstyrelsen som gåva en fast Naturstig med särskild inriktning på skogsbruket. Informativa skyltar finns uppsatta utefter vägen runt dammen. En ”Trädstig” har arrangerats inom själva bruksområdet. Skyltar har satts upp vid olika förekommande trädslag.

De spårssystem som preparerats för motionärer och tävlande håller en mycket hög standard. De omfattar numera längderna 1,0, 2,5, 4,0, 5,0 7,5 och 15 km. Spårlängderna 1,0 till 7,5 km är elbelysta. Samtliga spår är så breda att fristilsåkare och klassiker får plats samtidigt. För skötseln krävs erfarna spårläggare och en mycket avancerad maskinpark.

För att tillmötesgå lagidrotternas behov har en fullstor fotbollsplan anlagts i närheten av bastun. Ett markområde har också upplåtits till bågskytte och ett, på försök, till en förening som ägnar sig åt Amerikansk fotboll. Efter framställning från golfintresserade fattade styrelsen 1961 ett principbeslut av den innebörden att en golfbana borde anläggas i Högbo. Frågan behandlades av stadsfullmäktige där den vållade viss debatt, men en stor majoritet anslöt sig till förslaget. Inledningsvis anlades en 9-hålsbana, senare byggdes den ut till 18 hål och till slut 27 hål. Vartefter byggde golfklubben upp ett litet centrum med klubblokaler, restaurang och förråd i bruksområdets södra utkant.

Utbyggnaden av golfbanor innebar att åkermarken togs i bruk i sådan omfattning att styrelsen beslutade lägga ner jordbruksdriften. De områden som golfklubben inte hade användning för arrenderades ut.

Ett skidstadion utvecklas i anslutning till golfklubbens centralanläggning vilket får till följd att arrangörer på riksnivå söker sig till Högbo. SM i skidorientering, TV-skidans stora ungdomstävlingar, Kooperativa förbundets riksskidtävlingar och Nordiska mästerskap i tävlingar för draghundar är några exempel.

En verksamhet som utvecklats under senare år och uppenbarligen tilldrar sig ett växande intresse är Kanotning. Högbo Bruk äger och hyr ut 25 kanadensare och 2 storkanoter (upp till 14 paddlande). Kanotleder har rekognoserats i Öjarens, Testeboåns och Jädraåns vattensystem. För denna verksamhet har båthus och ilägningsbryggor byggts vid Öfra dammen.

Företagen har i sitt växande intresse för friskvårdsverksamhet uppmärksammat Högbos möjligheter. Fritidsassistenten har å sin sida utarbetat ett ambitiöst friskvårdsprogram enligt följande huvudpunkter: 1. Hälsoprofilsbedömningar, 2. Kompletterande medicinska tester, 3. Motionsgrupper, vattengympagrupper, 4. Rygg- och nackgymnastik, 5. Kostinformation i grupp, 6. Rökavvänjning, 7. Avslappning, 8. Föreläsningsserie.

Ännu en ny verksamhet påbörjades 1989 då ädelfisk planterades ut i vattenområdet mellan Öfra hammaren och Ålhusdammen. Samtidigt lades tre kastbryggor ut i lägen som bedömdes lämpliga för rullstolsburna. Intresset för fisket har visat sig vara stort.

En 18-hålsbana för bangolf har anlagts i anslutning till Qvarn. Den har visat sig vara ett mycket uppskattat tillskott.

Den ökade besöksfrekvensen innebar att den lilla bastun snart blev otillräcklig. 1968 väcktes frågan om att bygga en ny och den stod klar att tas i bruk vid årsskiftet 69-70. Besöksfrekvensen var under de första 5-6 åren mycket god men den sjönk kraftigt sedan Parkbadet tillkom.

HÖGBO OCH BARNFAMILJERNA

Det uppfattades som angeläget att tillgodose barnfamiljernas behov av ett utflyktsmål i Högbo. En sedan länge närd tanke att anlägga ett barnbad i Öfra dammen förverkligades. Dammen muddrades utefter delar av den norra stranden, sand fördes på och den gräsbevuxna sydslänten snyggades upp och planerades. Sedan omklädeshytter och badbryggor tillkommit flyttades simskolan från Öjaren till den nya badplatsen. Numera sker all simskoleundervisning i Parkbadet, men barnbadet i Högbo är fortfarande lika populärt.

Lekhagen byggdes ut. ”Styrbjörn”, som är en gåva från Sandvikens Jernverk, jämte en järnvägsvagn av äldre modell ställs upp på en bit räls. En fårfälla anläggs. 1963 får lekredskapen sällskap med en ”Spelmanssten”. Den restes av Gästriklands spelmannsförbund.

En naturlig kulle strax söder om bruksområdet, som under en längre tid byggts på med överskottsmassor, utvecklas till en liten utförsåkningsanläggning för barn. Backen förses med släplift och hålls i trim med hjälp av snökanoner. Högbo GIFS klubbstuga, som förvärvats av bruket, har döpts om till Styrbjörnsstugan och fungerar som matsäcks- och värmestuga för dem som vistas i backen.

Med särskild tanke på barnfamiljerna anordnas vindskydd med grillplatser utefter promenadstigarna. För barn under 16 år är fisket fritt från Selet nedanför Öfra Hammaren till Höboåns utlopp i Jädraån.

Högbo bruk har också stått öppet för föreningsdriven lägerverksamhet för barn och ungdom varvid brukets personal på olika sätt hjälpt arrangörerna till rätta.

Ett hjorthägn har uppförts norr om Hans Hiertas gård och djurhållningen vid bruket har utökats med ett antal dovhjortar. Den första leveransen som kommer från Gripsholms slott anlände den 15 mars 1991.

FESTLIGHETER OCH KULTURELLA ARRANGEMANG

Alltsedan staden förvärvade bruket hade styrelsen upprätthållit traditionen att fira midsommarafton, med lekar och majstångsresning. Så småningom sökte sig människor i 10 000-tal upp till Högbo för att delta i den traditionsrika ritualen.

1963 avfyra det första fyrverkeriet över hammardammen och sedan dess har Valborgsmäss varit ett lika publikdragande arrangemang.

En annan begivenhet som tilldrar sig intresse från en stor publik, är de årligen återkommande Högbodagarna. Utöver framträdanden på scenen vid lusthuset visas ålderdomliga bruknings- och tillverkningsmetoder, t.ex. bakning av hällbröd, smör- och messmörstillverkning, spånad, sömnad, växtfärgning, smide, uppsättning av gärdesgårdar m.m. Dessutom förekommer traditionsenligt folkdans och spelmannsmusik. I anslutning till Högbodagarna tänds också en kolmila eller en tjärda. Detta arrangemang har utvecklats till en stämmingsfull kvällssamling utanför kolarkojan.

Under Högbodagarna liksom under hela sommaren förekommer utställningar och försäljning av hemslöjdsalster.

En enkel utomhusscen har anlagts i anslutning till Lusthuset. Tunet med sin naturliga inramning av gamla byggnader har också visat sig vara en bra scen för krönike- och hembygdsspel.

1957 rustades stallbacken upp och ”Paviljongen”, som dyngan kallades, försågs med dansgolv. Idrottsföreningarna visade till en början ett stort intresse för att arrangera festligheter. Särskilt Högbo GIF uppträdde under några år som storarrangör. Sommaren 1964 bokade sig föreningen för ett fyrtiotal arrangemang, flera med engagemang av världsartister.

Numera bedrivs ungdomsdanserna under sommarmånaderna i brukets egen regi.

Härutöver förekommer ett stort antal arrangemang av vitt skilda slag i föreningsregi: Fackliga och politiska sammankomster, Spelmansstämmor, Kammarmusikfestivaler, Djurspelstämmor, Mässingsextettfestivaler, Musikskoleläger, tävlingar med Skalabåtar, Varpkastning, Hundutställningar m.m. Det är också vanligt att skolorna förlägger sina friluftsdagar till Högbo.

Sommaren 1990 präglades Högbo bruk av en nordisk stensulpturutställning. Initiativtagare var Åsa Herrgård som under flera somrar varit verksam i Högbos Keramikverkstad. I utställningen, som arrangerades av Konsthallen, deltog 15 skulptörer från Finland, Norge, Danmark och Sverige med tillhoppa ett 25-tal verk. Utställningen väckte stor uppmärksamhet och förekom både i fackpressen, på de stora tidningarnas kultursidor samt i radio och TV. 7 verk fann köpare varav 1 inköptes av Högbo. Samtliga försålda verk står tills vidare kvar i Högbo.

TEXTILMUSEET

Då Hedvig Ulfsparre på Kungsgården avled efterlämnade hon en stor och ansedd samling textilier, från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, som överlämnades till Nordiska Museet för förvaltning. Samlingen, från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, förvarades i Forsbacka herrgård men museet sökte efter en permanent placering. Man letade i första hand efter någon äldre, för ändamålet lämpad magasinsbyggnad i passande miljö. Det visade sig vara svårt, i all synnerhet som stora krav ställdes på lokalernas klimat och ljusförhållanden. Styrelsen för Högbo bruk föreslog i det läget ledningen för Nordiska museet att uppföra en ny byggnad i Högbo och hänvisade till att bruket kunde erbjuda, inte bara en passande miljö, utan också alla önskvärda kringresurser. Förslaget väckte ett sådant intresse att museiledningen begärde statliga medel för projektet. Kulturrådet tillstyrkte men finansdepartementet sade nej. Sedan det visat sig att lotterimedel och beredskapsbidrag skulle komma att utgå med ca 1,5 miljoner (den beräknade byggkostnaden var 3,2 miljoner) sökte och erhöll styrelsen stadens medgivande att få uppföra byggnaden i egen regi. Textilmuseet är givetvis en särskild tillgång för textilstuderande och hemslöjdsintresserade.

Lokaliseringen av Textilmuseet föregicks av ett samråd med stadsarkitekten av generalplanemässig karaktär. Med ledning av dessa diskussioner upprättade stadsarkitekten en informell generalplan som sedan dess varit vägledande.

ÖFRA HAMMAREN

Öfra Hammaren är genom sin blotta närvaro en viktig tillgång. Utöver Gamla herrgården är det den som är BRUKET. Av Nedre hammaren återstår endast de ankarjärn som hållit den tunga utrustningen på plats. Ett hammarhuvud på ett städ visar var smedjan stått.

Av och till diskuterades Öfra Hammaren fortsatta användning. I dess mörka inre fanns visserligen en knipphammare, en skafthammare och en vällugn, men ingen trodde riktigt på drömmen att återställa den i sitt ursprungliga skick. Dessutom fanns det inom ”räckhåll” tre restaurerade smedjor av i stort sett samma årgång: Ängelsberg, Österby och Iggesund. Så föddes tanken att i utställningsform redovisa hela utvecklingen ”från Hednabläster till Hårdmetall”. Så kom också utställningen att heta. Den producerades av Länsmuseet och invigdes av kungen den 24 augusti 1987 i samband med hans Eriksgata genom länet.

Tillkomsten sammanföll i tiden med projektet ”Järnriket” som syftar till att intressera länets innevånare för de kvardröjande resterna av järnhanteringen i äldre tid. Det föll sig därför naturligt att Öfra hammaren med sin sammanfattande redovisning blev en utgångspunkt för projektet.

Utställningen möjliggjordes tack vare generösa bidrag från Göranssonska fonden, Hypoteksföreningen och Sandvik. Innan Öfra hammaren togs i anspråk för utställningen försågs den med ett nytt pörttak.

NYA HERRGÅRDEN MOT NYA ÖDEN

I början på 1980-talet flyttades verksamheten vid Högbo Yrkeskolor ner till Bessemergymnasiet och Nya herrgården och Öjargård friställdes.

Redan dessförinnan hade de gamla personalbostäderna rustats och inretts till övernattningsstugor inrymmande sammanlagt 68 bäddar. Uthyrningsverksamheten hade påbörjats.

Nya herrgården ansågs räcka till både som kursgård och restaurang. Småstugorna var lämpliga som elevbostäder. Ytterligare 32 rum erfordrades dock. Dessa uppfördes sedermera som en liten by med 8 hus på Planberget. En omfattande ombyggnad av Nya herrgården erfordrades också. Bl.a. utrustades den med ett modernt kök.

Kursverksamheten i Nya herrgården betraktades som etapp I i en avsevärt större satsning för vilken det dock erfordrades en nybyggnad. Så snart utbildningen kommit igång påbörjades projekteringen av denna och den 1 januari 1990 kunde en toppmodern anläggning invigas. Den döptes till Hans Hiertas gård och inrymde 77 bäddar, föreläsningssalar, grupprum, en stor restaurang, aula och utrymmen för fritid och rekreation.

KONTORSMUSEUM I GAMLA HERRGÅRDEN

Gamla herrgården som togs i bruk 1958 rustades 1981-82 utan att några förändringar i övrigt vidtogs. 1988 väcktes frågan om att inreda ett kontorsmuseum en trappa upp. Anledningen var en önskan att ta tillvara en del inventarier och annan utrustning från 1800-talet som fanns lagrad i ett av Sandviks utrymmen. Företagsledningen hade bestämt att lokalen skulle användas till andra ändamål. En inventering visade att det, utöver en hel del gamla kontorsmaskiner och hjälpmedel, fanns en pulpet som följde med från Högbo 1862. Två rum togs i anspråk i husets norra del. Det ena inreddes som inspektors- eller förvaltarkontor, det andra beskriver bokhållarens arbetsplats.